

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

“İSTEHSAL MÜƏSSƏLƏRİNDƏ ŞÜBHƏLİ BORCLAR ÜZRƏ
EHTİYATLARIN YARADILMASI VƏ ONLARIN SİLİNMƏSİNİN
UÇOTU VƏ AUDİTİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ”

Mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

Mirşahin Ağayev Mircəfər

BAKİ-2021

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru

i.ü.f.d., dos. Əhmədov Fariz Saleh oğlu

_____ **imza**

“ _____ ” _____ **2021-ci il**

“İSTEHSAL MÜƏSSƏLƏRİNDƏ ŞÜBHƏLİ BORCLAR ÜZRƏ
EHTİYATLARIN YARADILMASI VƏ ONLARIN SİLİNMƏSİNİN
UÇOTU VƏ AUDİTİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ”

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı: 060402-Mühasibat uçotu və audit

İxtisaslaşma: İstehsal sferasında mühasibat uçotu və audit

Qrup: 404

Magistrant

Mirşahin Ağayev Mircəfər oğlu

_____ **imza**

Elmi rəhbər

i.e.n.,dos.Kazımov Rahib Nadir oğlu

_____ **imza**

Proqram rəhbəri

i.ü.f.d. Vəliyev Cəbrayıl Xəlil oğlu

_____ **imza**

Kafedra müdiri

i.e.d., prof. Kəlbəyev Yaşar Atakişi oğlu

_____ **imza**

BAKİ-2021

Elm andı

Mən, Mirşahin Ağayev Mircəfər oğlu and içirəm ki, “İstehsal müəssələrində şübhəli borclar üzrə ehtiyatların yaradılması və onların silinməsinin uçotu və auditinin təkmilləşdirilməsi” mövzusunda magistr dissertasiyasını elmi əxlaq normalarına və istinad qaydalarına tam riayət etməklə və istifadə etdiyim bütün mənbələri ədəbiyyat siyahısında əks etdirməklə yazmışam.

“İSTEHSAL MÜƏSSƏLƏRİNDƏ ŞÜBHƏLİ BORCLAR ÜZRƏ EHTİYATLARIN YARADILMASI VƏ ONLARIN SİLİNMƏSİNİN UÇOTU VƏ AUDİTİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ”

XÜLASƏ

Tədqiqatın aktualığı: Azərbaycanda həyata keçirilən iqtisadi islahatlar idarəetmə sisteminin keyfiyyətə təkmilləşdirilməsinə istiqamətləndirilmişdir. Bu, idarəetmə sisteminin mühüm elementi olan mühasibat uçotuna da şamil edilir. Mühasibat uçotu sahəsində aparılan islahatlar maliyyə hesabatının müxtəlif istifadəçiləri tərəfindən əsaslandırılmış maliyyə qərarlarının hazırlanması üçün iqtisadi subyektlərin əmlak vəziyyəti, onların fəaliyyətinin maliyyə yekunları və pul vəsaitlərinin dinmaikasına dair yüksək keyfiyyətli məlumatların əldə edilməsinə yönəldilmişdir.

Tədqiqatın məqsədi: Şübhəli borclar üzrə resursların istifadəsinin uçotunun və auditinin təkmilləşdirilməsi yönlərinin tapılması tədqiqatın məqsədini təşkil edir.

İstifadə olunmuş tədqiqat metodları: İşdə təhlil, müqayisə, balans ümumiləşdirilməsi, müşahidə və s. üsullardan istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın informasiya bazası: mühasibat uçotu ilə audit sahəsində Respublika Prezidentinin fərmanları, Maliyyə Nazirliyinin, Vergilər Nazirliyinin və digər dövlət qurumlarının seçilmiş aktlar, eləcə də bu sahədə dünyanın və respublikanın aparıcı iqtisadçı alimlərinin tədqiqatları, ixtisaslaşdırılmış dövri nəşrlər, elektron mənbələr, mühasibat materialları təşkil edir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: “İstehsal müəssisələrində şübhəli borclar üzrə ehtiyatların yaradılması və onların silinməsinin uçotu və auditinin təkmilləşdirilməsi” adlı dissertasiya işini yazarkən hal hazırda yaranan pandemiya dövrü ilə bağlı kitabxanaların işləməməsi yaranan əsas məhdudiyyətlərdən biri idi.

Tədqiqatın elmi yeniliyi və praktiki nəticələri: Debitor və kreditor borclann təhlilin nəticələrinə istinad etməklə bu borcların effektiv idarə edilməsini təmin edən idarəetmə qərarlarının hazırlanmasının metodiki məsələləri də praktik əhəmiyyət kəsb edir.

Nəticələrin istifadə oluna biləcəyi sahələr: Hesablaşmaların vəziyyətinə, debitor və kreditor borclann formalaşmasına, onların hərəkətinə, ödəmə müddəti keçmiş borclara operativ uçot nəzarətini təmin edən, praktikada, istehsal müəssisələrində istifadəsi, tətbiqi mümkün olan oməli təkliflər verməkdir.

Açar sözlər: şübhəli borclar, debitor, istehsal, müəssisələr, idarə, uçot

“CREATION OF RESERVES ON DOUBTFUL DEBT IN PRODUCTION ENTERPRISES AND IMPROVEMENT OF ACCOUNTING AND AUDIT OF THEIR ELIMINATION”

SUMMARY

The actuality of the subject: The economic reforms implemented in Azerbaijan are aimed at improving the quality of the management system. This also applies to accounting, which is an important element of the management system.

Purpose and tasks of the research: The purpose of the study is to identify areas for improving the accounting and auditing of the creation and use of provisions for doubtful debts.

Used research methods: Analysis, comparison, balance generalization, observation, etc. methods were used.

The information base of the research: Theoretical and methodological bases of the research are the decrees of the President of the Republic in the field of accounting and auditing, relevant normative legal acts of the Ministry of Finance, the Ministry of Taxes and other government agencies, as well as works of leading economists, specialized periodicals, electronic sources, compiles accounting materials.

Restrictions of research: One of the main limitations of the current pandemic period was the non-functioning of libraries when writing the dissertation entitled”.

The novelty and practical results of investigation: Reference to the results of the analysis of receivables and payables is also of practical importance in the development of management decisions that ensure the effective management of these debts.

Scientific-practical significance of results: To make practical proposals on the state of settlements, the formation of receivables and payables, their movement, providing operational control over overdue debts, which can be used in practice, in production facilities.

Keywords: doubtful debts, receivables, production, enterprises, management, accounting

İXTİSARLAR VƏ İŞARƏLƏR

MHBS	Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartları
MMUS	Milli Mühasibat Uçotu Standartları
BMUS	Beynəlxalq Mühasibat Uçotu Standartı

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	8
I FƏSİL. ŞÜBHƏLİ BORCLAR ÜZRƏ EHTİYATLARIN YARADILMASI VƏ SİLİNMƏSİNİN UÇOTUNUN VƏ AUDİTİNİN NƏZƏRİ-METODİKİ MƏSƏLƏLƏRİ	12
1.1. Mühasibat uçotunun obyekt kimi debitor borclarının iqtisadi məzmunu, tərkibi və MUBS borclarına uyğun mühasibat hesabatında açıqlanması.....	12
1.2. Şübhəli borclar üzrə ehtiyatların yaradılması və silinməsinin uçotunun nəzəri əsasları.....	18
1.3. Şübhəli borclar üzrə ehtiyatların yaradılması və silinməsinin auditinin metodiki problemləri	22
II FƏSİL. ŞÜBHƏLİ BORCLAR ÜZRƏ EHTİYATLARIN YARADILMASI VƏ SİLİNMƏSİNİN UÇOTUNUN VƏ AUDİTİNİN TƏŞKİLİ	29
2.1. Debitor borclarının qiymətləndirilməsi (ilkin və sonrakı) metodları.....	29
2.2. Şübhəli borclar üzrə ehtiyatların yaradılması və silinməsi üzrə əməliyyatların uçotu	32
2.3. Şübhəli borclar üzrə ehtiyatların yaradılması və silinməsinin auditinin.....	40
III FƏSİL. İSTEHSAL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ ŞÜBHƏLİ BORCLAR ÜZRƏ EHTİYATLARIN YARADILMASI VƏ SİLİNMƏSİNİN UÇOTU VƏ AUDİTİ METODİKASININ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ	48
3.1. Şübhəli və ümitsiz debitor borcların uçotunun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri	48
3.2. Şübhəli borclar üzrə ehtiyatların yaradılması və silinməsinin auditinin metodikasının təkmilləşdirilməsi	64
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR	69
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....	72
Cədvəllərin siyahısı.....	75

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: Azərbaycanda həyata keçirilən iqtisadi islahatlar idarəetmə sisteminin keyfiyyətə təkmilləşdirilməsinə istiqamətləndirilmişdir. Bu, idarəetmə sisteminin mühüm elementi olan mühasibat uçotuna da şamil edilir. Mühasibat uçotu sahəsində aparılan islahatlar maliyyə hesabatının müxtəlif istifadəçiləri tərəfindən əsaslandırılmış maliyyə qərarlarının hazırlanması üçün iqtisadi subyektlərin əmlak vəziyyəti, onların fəaliyyətinin maliyyə və pul vəsaitlərinin dinamikası barədə yüksək keyfiyyətli məlumatların əldə edilməsinə yönəldilmişdir. Əgər təsərrüfat fəaliyyəti ilə əlaqəli yaranan müxtəlif növ riskləri və onların maliyyə təsirlərini nəzərə alsaq real və potensial istifadəçilər- investorlar, borc verənlər və borcalanlar tərəfindən qərarların qəbulu üçün məlumat bazası rolunda çıxış edən və əsas idarəetmə mərkəzlərindən birinə çevrilən maliyyə hesabatlarının məlumatlarının etibarlılığı məsələsinin aktuallığı şübhə doğurmur.

Müasir dövrdə iqtisadi münasibətlərin qlobalaşması ilə əlaqədar iqtisadi subyektlər hesablaşmalar zamanı qeyri stabil maliyyə durumu səbəbindən ödənişlərin yubadılması və ya həyata keçirilməməsi faktları ilə üzləşirlər. Əsas məsələ budur ki, praktikada təşkilatlar əksər hallarda debitor borclarının idarə olunması ilə əlaqədar onların müntəzəm qiymətləndirilməsini həyata keçirmirlər və ehtiyat yaratmadan maliyyə hesabatlarında əks etdirirlər ki, nəticədə, hesabat məlumatlarının etibarlılığı tələbi pozulur və balans məlumatlarının təhrif edilməsi baş verir. Beləliklə də, bu, təsərrüfatçılıq subyektlərinin əmlak və maliyyə vəziyyətinin düzgün qiymətləndirilməməsi və qəbul edilmiş idarəetmə qərarlarının keyfiyyətinin aşağı düşməsi ilə nəticələnir.

Hazırda MHBS bütün debitor borcları üçün ümumi ehtiyat yaratma imkanına imkan verir və hesabatlar hazırlanarkən şübhəli borclara görə ehtiyat əhəmiyyətli bir faizdir və mənfəət göstəricilərini əhəmiyyətli dərəcədə azaldır. Ehtiyatlar formalaşdırarkən əsas prinsiplərdən birinə riayət etmək lazımdır: mühasibat (maliyyə) hesabatları, geniş istifadəçilər üçün və ilk olaraq, investorlar üçün məlumat dəyəri olan debitor borcları haqqında tam, doğru və etibarlı məlumatları açıqlamalıdır.

Şübhəli borclara görə ehtiyatın yaradılması mühafizəkarlıq prinsipinin həyata keçirilməsinin təzahürlərindən biridir ki, ona görə aktivlər və gəlirlər həddən artıq qiymətləndirilməməli, öhdəliklər və xərclər azaldılmamalıdır. Bu prinsipin borclarını yerinə yetirən şirkətlər, bir tərəfdən, hesabatlarda ehtimal olunan gələcək zərərləri tanıyır, bununla da onsuz da tanınmış gəliri azaldır və digər tərəfdən gələcəkdə həqiqətən alınacaq debitor borclarının miqdarını göstərirlər.

Uyğunluq prinsipi şübhəli borclara dair ehtiyat tərtibinin zəruriliyini də təsdiqləyir. Yalnız gələcək hesabat dövründə məlum olacaq zərərlər cari dövrdə qiymətləndirilməlidir, çünki cari dövrdə satışdan əldə olunan gəlirlə müqayisə edilməlidir.

Bildirmək olar ki, vergi uçotunda ehtiyatın yaradılması vergi optimallaşdırılması elementidir və vergi ödəmələrini önəmli səviyyədə aşağı salına bilər. Bu baxımdan, şübhəli borclar barədə ehtiyatın yaradılması və ondan istifadənin uçotunun təşkili məsələsi aktualdır.

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi: Araşdırmalar göstərir ki, müəssisələrdə debitor və kreditor xərclərinin mahiyyətinin təhlil olunması, eləcə də bu xərclərin yaranma səbəblərinin müəyyən olunması istiqamətində müxtəlif iqtisadçıların, 4 nəzəriyyəçilərin genişmiqyaslı tədqiqatlarından ibarətdir. Eyni zamanda da debitor və kreditor xərclərin maliyyə menecmentinin tədqiq edilməsi müxtəlif iqtisadçılar tərəfindən, o cümlədən də Charles E.Menifield, D.Simplex, yerli iqtisadçılardan isə M.C.Ataqişiyev, R.N.Nurəliyeva, S.M.Səbzəliyev, İ.M.Abbasov, F.Ş.Hacıyev, Ə.İ.Daşdəmirov tərəfindən ətraflı araşdırılmışdır. Lakin müəssisənin istehsal səmərəliliyinin yüksəldilməsi sistemində xərclərin maliyyə menecmentinin tədqiqi əhatəli öyrənilməmişdir. Dünya təcrübəsində bu sahənin inkişafının nümunəvi modelləri olsa da, ölkəmizdə bu sahənin inkişafı ilə bağlı tədqiqatlar kifayət qədər əhatəli öyrənilməmişdir.

Tədqiqat işinin məqsədi və vəzifələri: Şübhəli borclara dair ehtiyatların yaradılması və istifadəsinin uçotunun və auditinin inkişafı yönlərinin tapılması tədqiqatın məqsədini təşkil edir. Bunun üçün aşağıdakı vəzifələri həll etmək lazımdır:

- a) ehtiyat yaratmaq üçün vacib konsepsiya və prosedurları tədqiq etmək;
- b) şübhəli borclara dair ehtiyatın ərsəyə gətirilməsi və istifadəsinin uçotunun xüsusiyyətlərini və onun təşkilatın mənfəətinə təsirini müəyyən etmək;
- c) debitor borclarının keyfiyyətini təhlil etmək;
- d) şübhəli borclarla bağlı ehtiyatın yaradılması və istifadəsinin uçotunun auditi metodikasını nəzərdən keçirmək;
- e) ehtiyatların istifadəsinin uçotu, təhlili və auditi metodikasının təkmilləşdirilməsi istiqamətlərini müəyyən etmək.

Tədqiqat işinin obyektı və predmeti: Müəssisələrdə ehtiyatların yaradılması və işlədilməsi tədqiqatın obyektini, ehtiyatların yaradılması və silinməsinin uçotu və auditi isə tədqiqatın predmetini təşkil edir.

Tədqiqatın metodları: İşdə analiz, müqayisə, balans ümumiləşdirilməsi, müşahidə və s. yolları işlədilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası: mühasibat uçotu ilə audit sahəsində Respublika Prezidentinin fərmanları, Maliyyə Nazirliyinin, Vergilər Nazirliyinin və digər dövlət qurumlarının müvafiq seçilmiş hüquqi aktları, həmçinin bu sahədə yerli və xarici iqtisadçı alimlərinin əsərləri, ixtisaslaşdırılmış dövri nəşrlər, elektron mənbələr, mühasibat materialları təşkil edir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Dissertasiya işini yazarkən hal hazırda yaranan pandemiya dövrü ilə bağlı kitabxanaların işləməməsi yaranan əsas məhdudiyyətlərdən biri idi.

Tədqiqatın elmi-yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

- Fəaliyyət göstərən müəssisələrdə debitor və kreditor xərclərinin yaranma xüsusiyyətləri və bu xərclərin azaldılması istiqamətləri müəyyənləşdirilmişdir;
- Müəssisələrdə debitor və kreditor xərclərinin idarə edilməsinin proqnozlaşdırılmasının həyata keçirilməsi qaydaları müəyyənləşdirilmişdir;
- Debitor və kreditor xərclərinin idarə edilməsinin inkişaf istiqamətləri aşkara çıxarılmış və əsaslandırılmışdır;
- Müəssisələrdə debitor və kreditor xərclərinin təhlili metodikası işlənib hazırlanmışdır.

Nəticələrin elmi-praktiki əhəmiyyəti və tətbiq sahələri: Hesablaşmaların vəziyyətinə, debitor və kreditor borclann formalaşmasma, onların hərəkətinə, ödəmə müddəti keçmiş borclara operativ uçot nəzarətini təmin edən, praktikada tətbiqi mümkün olan oməli təkliflər verməkdir. Debitor və kreditor borclann təhlilin nəticələrinə istinad etməklə bu borcların effektiv idarə edilməsini təmin edən idarəetmə qərarlarının hazırlanmasımın metodiki məsələləri də praktik əhəmiyyət kəsb edir.

I FƏSİL. ŞÜBHƏLİ BORCLAR ÜZRƏ EHTİYATLARIN YARADILMASI VƏ SİLİNMƏSİNİN UÇOTUNUN VƏ AUDİTİNİN NƏZƏRİ-METODİKİ MƏSƏLƏLƏRİ

1.1. Mühasibat uçotunun obyektı kimi debitor borclarının iqtisadi məzmunu, tərkibi və MUBS borclarına uyğun mühasibat hesabatında açıqlanması

İqtisadi münasibətlərdə pul öhdəlikləri xüsusi yer tutur. Onların əksəriyyəti təşkilatlara, banklara, investisiya və sığorta şirkətlərinə aiddir. Borclar öhdəlikləri ödəmək üçün vəsait çatışmazlığından qaynaqlanır. Borc öhdəliklərinin əsas növlərindən biri debitor borclarıdır. Alacaq borclar alıcıların və müştərilərin, təchizatçıların və podratçıların, təşkilat işçilərinin, həmçinin şəxslərin borcu kimi başa düşülməlidir. Borc, təşkilatın hüquqi və fiziki şəxslərlə bütün növ hesablaşmalarına görə yarana bilər. Kreditor fəaliyyətlərin satış bazarını genişləndirmək, borclu isə əlavə dövriyyə kapitalını cəlb etmək fürsətini əldə edir. Mülki hüquq baxımından mülkiyyət hüququ, müəyyən bir miqdarda pul almaq hüququdur.

Debitor borclarının anlamına ona daxil olan vəsaitlərin istehsal dövriyyəsiindən çıxarılan və yalnız balans şəklində mövcud olan aktivlər olmasıdır. Yəni bunlar təşkilatın borcu olan şəxslərin öhdəlik və tələb şəklində mövcud olan fondlarıdır (Bağırov D., Həsənlı M. 2014: s.63).

Beləliklə, debitor borcları aşağıdakı formada təqdim edilə bilər: Məhsullar satılır, lakin ödəniş edilmir. Maliyyə hesabatlarına görə debitor borcları qısamüddətli və uzunmüddətli olur. Borc hesabat tarixindən sonrakı 12 ay müddətində başa çatan borc kimi başa düşülməlidir. Borcların ödəmə müddətinə görə qruplaşdırılması öhdəliklərin uçot üçün qəbul edildiyi andan həyata keçirilir. Ən çox yayılmış olanı qısamüddətli borcdur, çünki bir ildən çox vaxta ödəniş təxirə salınması olduqca nadirdir. Qaytarmanın vaxtında olmasına görə, debitor borcları şərti olaraq normal və vaxtı keçmiş şəkildə bölünə bilər.

Gecikmiş, öz növbəsində, müqaviləyə görə ödəmə müddəti bitmiş fəaliyyətlər üçün borc sayılır. Belə bir borcun meydana gəlməsi alıcı, sifarişçi tərəfindən

göstərilən mallar, işlər, xidmətlər üçün hesablaşma şərtlərinin pozulmasına gətirib çıxarır. Girov və ya bank zəmanəti ilə tənzim olunmayan vaxtı keçmiş borc şübhəlidir. İddia müddəti qurtardıqda şübhəli debitor borcları borc kimi təsnif edilir. İddia müddəti bitmiş və təşkilat müəyyən şərtlər üzündən borc götürməyin mümkünsüzlüyü halları:

- Bir dövlət orqanının qərarı ilə təşkilatın ləğvi və ya icrası;
- Borclunun yerləşməsinin, əmlakının müəyyənləşdirilməsinin qeyri-mümkünlüyü, zamanı baş verir.

Debitor borcları üçün bitmə vaxtı üç ildir. İddia müddətinin gedişi borclunun müqavilədə müəyyən edilmiş öhdəliklərini yerinə yetirməsi üçün müddət bitdikdən başlayır. Müqavilədə öhdəliklərin icrası üçün son tarix göstərilməyibsə, iddia müddəti borclunun öhdəliklərini yerinə yetirməsi tələb olunduğu andan müəyyən edilir.

Qanunvericilik məhkəməyə qədər tədbirlərin görülməsini və arbitraj məhkəməsində iddia qaldırılmasını təmin edir. Borcun qaytarılmasının birinci mərhələsi müqaviləyə uyğun olaraq borcluya ödənilməmiş borc məbləği üçün tələb məktubu göndərməkdir ki, bu da borcların verilmə qaydası və şərtlərini, həmçinin mübahisələrin həlli yollarını müəyyənləşdirir. Məktub aşağıdakı məlumatların məcburi əks olunması ilə yazılı şəkildə tərtib olunur: Ərizəçinin borcları; İddianın məbləği; İddia məbləğinin əsaslı hesablanması; İddiaya əlavə edilmiş sənədlərin siyahısı. Məktub təşkilatın rəhbəri və baş mühasibi tərəfindən imzalanır və borcluya tələbi qəbul etdiyini təsdiqləyən sifarişli poçtla göndərilir. Təşkilat mübahisəni iddia ilə həll etmədikdə, arbitrajda iddia qaldırmaq hüququna malikdir. Bu vəziyyətdə, kreditor təşkilatın hüquqlarının pozulduğunu sübut edən sənədlər hazırlamaq lazımdır. Mühasib, ehtiyatlılıq prinsipinə riayət etməyi təmin edir, buna görə təşkilat mühasibat uçotunda öhdəliklərin, xərclərin azaldılmasının və aktivlərin-gəlirlərin çox göstərilməsinin qarşısını alan qiymətləndirmə metodlarını tətbiq etməlidir. Bu əsasda mühasibat uçotunda təşkilatlar borcun qaytarılması mənbəyi kimi borclara dair ehtiyat yaradırlar ki, buda geri qaytarılma zamanı şübhə doğurur (Kazımov R.N., Namazova C.B. 2017: s.248).

Nəticə etibarilə bir ehtiyatın yaradılması maliyyə hesabatlarında etibarlı məlumatları əks etdirməyə imkan verir, yəni aktivlərin ölçüsünün həddən artıq qiymətləndirilməsini istisna edir və eyni zamanda hesabat istifadəçilərinə həqiqi debitor borclarını görməyə imkan verir.

Mühasibat standartları beynəlxalq maliyyə hesabatları standartlarının (MHBS) borclarına uyğun olaraq milli mühasibat prinsiplərinin, konsepsiyalarının və metodologiyalarının islahatı prosesindədir.

Ödəniş borcları müəyyən dərəcədə müəssisələr üçün faydalıdır, çünki onlar digər təşkilatlara məxsus vəsaitlərdən müvəqqəti istifadə edirlər.

Təchizatçılara və podratçılara ödəniləcək hesablar aşağıdakılara görə hesablanır:

- Qəbul edilmiş inventar, iş, xidmət üçün hesablaşma sənədləri;
- Tədarükçülərdən hesablaşma sənədləri olmadan alınan inventar əşyalarının qəbulu (fakturasız çatdırılma);

Inventar maddələrinin qəbulu zamanı artıqların müəyyənləşdirilməsi (Abbasov İ.M., Məmmədov İ.A., Cabbarov A.S. 2017: s.49).

Debitor borcları və ehtiyatları cari olaraq təsnif edilir. Əgər debitor borcunun qaytarılması 12 aydan gec olacaqsa, bu fakt hesabatlardakı qeydlərdə açıqlanmalıdır. Balansda debitor borcları ödəmə tarixlərindən asılı olaraq aktivdə əks olunur (qısamüddətli - hesabat vaxtından sonra 12 ay ərzində ödəmə müddəti; uzunmüddətli - zaman bitdikdən sonra 12 aydan çox).

Maliyyə Hesabatı Beynəlxalq Standartlarına uyğun debitor və kreditor borclarının uçotu məsələsi mühasibat uçotu üçün xeyli aktual məsələlərin biridir. Əsas həll olunmamış problem, borcların uçotunu tənzimləyən xüsusi MHBS-nin olmamasıdır. MHBS-da tərtibçilər, debitor borclarını müəssisənin maliyyə aktivlərinin ayrı bir kateqoriyası kimi ayırmamağa qərar verdilər və bütün maliyyə aktivləri iki qrupa ayrıldı:

- Amortizasiya olunmuş maya dəyəri vasitəsilə qeydə alınan aktivlər - uzunmüddətli borc;

- Düzgün dəyərlə uçota alınan aktivlər. Bu halda dəyişikliklər digər məcmu gəlir, mənfəət (zərər) - qısamüddətli borc hesabına əks olunur (Quliyev V.M., Fətullayev R., Kərimov A.M. 2017: s.300).

Debitor borclarının amortizasiya olunmuş dəyəri effektiv faiz metodu ilə ölçülməlidir. Müəssisə tərəfindən debitor borclarında ilkin tanınma zamanı hesablanır. Hesabatların etibarlılığını təmin etmə üçün şirkətlər məcburi olaraq aktiv və öhdəliklərin siyahısını almalıdırlar.

MHBS inventarizasiya prosedurun müəyyənləşdirmir. Ölkəmizdə illik hesablamaların həyata keçirilməsi zamanı müəssisə borclarının etibarlılığı yoxlanılmaqdadır.

Bu, mühasiblər ilə maddi məsuliyyəti daşıyan şəxslərdən təşkil olunmuş bir komissiyanın tərəfindən edilir.

MHBS-a müvafiq olaraq inventarizasiyanın başlıca vəzifəsi şübhəli borclar ilə işləməyə əsasən vaxtı keçmiş borcların müəyyən etmək və seçilən tarix üçün məlumatın balansını təsdiqləməkdir.

Təşkilatlar istehsal edilmiş məhsulların göndərilməsi və xidmət göstərilməsində bir çox hallarda dərhal ödəniş almır, yəni alıcılar və müştərilərə kredit verir. Bu cür şərtlərdə kreditor mallar, işlər və fəaliyyətin satış bazarını genişləndirmə, borclu da əlavə dövriyyə kapitalın cəlb etmək fürsətini əldə edir. Mülki hüquq nöqtəyi-nəzərdən bir alacaq mülkiyyət hüquqları, yəni müəyyən bir miqdarda pul almaq hüququdur. Debitor borclarının iqtisadi mənası ona aid olan vəsaitlərin istehsal dövriyyəsiindən çıxarılan və yalnız balans şəklində mövcud olan aktivlər olmasıdır. Beləliklə, debitor borcları aşağıdakı formada təqdim edilə bilər: Məhsullar satılır, lakin ödəniş edilmir.

Beynəlxalq maliyyə hesabat standartlarına aid şəkildə borcların uçotu aparılarkən maliyyə alətləri haqqında məlumatların açıqlanmasını tənzimləyən fərdi standartların mühasibat prinsiplərinə etibar etmək lazımdır:

BMUS 1 Maliyyə Hesabatının Təqdimatı;

BMUS 11 Tikinti Müqavilələri;

BMUS 18 Gəlir;

MHBS 7”Maliyyə alətləri: Məlumatların açıqlanması

MHBS (İFRS) 9”Maliyyə alətləri”

Yeni Hesablar Planına istinadən debitor borclarını uçota almaq üçün verilmiş hesablar nəzərdə tutulmuşdur:

1. 192 №-li”Verilmiş uzunmüddətli avanslar” 2. 243 №-li”Verilmiş qısamüddətli avanslar” 3. 211 №-li”Alıcı və sifarişçilərin qısa müddətli debitor borcu” 4. 171 №-li”Alıcı və sifarişçilərin uzun müddətli debitor borcu” 5. 216 №-li”Faizlərə dair qısamüddətli debitor borcu” 6. 244 №-li”Təhtəlhəsab məbləğlər” 7. 215 №-li”Tikinti müqavilələrinin üzrə qısamüddət debitor borcları” 8. 212 №-li”Törəmə (asılı) müəssisələr qısa müddətli debitor borcları” 9. 212 №-li”Törəmə (asılı) müəssisələr qısamüddətli debitor borcu” 10.217 №-li”Digər debitor borcları”.

Bildirmək olar ki, mühasibat uçotu səbəbi ilə şübhəli borclar üçün ehtiyatın yaradılması məcburidir, lakin vergi uçotu ehtiyat yaratma hüququnu müəyyənləşdirir. Şübhəli borclar üçün ehtiyatın formalaşdırılmasına dair məlumatları mühasibat uçotunda əks etdirmək üçün”Şübhəli borclar üçün ehtiyatlar” hesabı nəzərdə tutulmuşdur. Hesablama Planına əsasən yaradılan ehtiyatların məbləği”Digər gəlir və xərclər” hesabının debeti hesabı üzrə uçota alınır (Abbasov İ.M., Məmmədov İ.A., Cabbarov A.S. 2017: s.49).

Ehtiyat yaradıldıqdan sonra, hər borclu üçün analitik uçot aparıldığına görə ehtiyatın yaradıldığı borclara daim nəzarət etmək lazımdır. Mühasibatlıqda borclar üzrə ehtiyat yaratmaq üçün vaxtında ödənilməyən və zəmanətlə təmin olunmayan borcu müəyyənləşdirmək lazımdır.

Bundan sonra borclunun vəziyyətindən və borcun qaytarılma ehtimalının qiymətləndirilməsindən asılı olaraq hər şübhəli borc üçün ehtiyatın yaradılması lazım olan məbləğ müəyyən edilir. Təşkilat ehtiyatın formalaşdırılması üçün ətraflı proseduru müstəqil olaraq hazırlayır və mühasibat siyasətində müəyyənləşdirir.

Qeyd etmək gərəkdir ki, yaradılan ehtiyatın məbləği hesabat dövrü gəlirinin 10% -dən artıq olur. Təşkilat tərəfindən əvvəllər şübhəli kimi tanınmış tələb olunmayan borclar silindikdə, “Şübhəli borclar üçün ehtiyatlar” hesabının debetində

borclularla hesablaşmaların uçotu üçün müvafiq hesablarla yazışmalar aparılır (Abbasov İ.M., Məmmədov İ.A. 2017: s.49).

Mühasibat və maliyyə hesabatları barədə Əsasnamənin 77-ci bəndinə görə, debitor borclarının (məhdudlaşdırma müddəti başa çatdığı, yığılması üçün real olmayan digər borcların) mühasibat uçotuna yazılması üçün əsasdır. Debitor borclarının pozulması üçün tələb edilən sənədlər bunlardır: alıcılar, təchizatçılar və digər borclularla hesablaşmaların inventar hesabatı, təşkilat rəhbərinin borcun alınması üçün borcun silinməsi barədə əmri (sərəncamı), yazılı əsas, razılaşma, ödəmə fakturası, görülən iş və göstərilən xidmətlər aktı. Debitor borclarının silinməsi sxemi formalaşmış ehtiyatın çıxılması ilə maliyyə hesabatlarında əks olunur. Yaranmış ehtiyatın xərclənməmiş məbləği hesabat ilinin maliyyə yekunlarına aid edilməlidir.

Bildiyimiz kimi, müəssisə fəaliyyət göstərdiyi müddətdə həmişə hesablaşmalar aparmır. Borcların həddindən artıq böyüməsi, cari aktivlərin dövriyyəsinin yavaşlaması və təşkilatın öz vəsaitlərinin çatışmazlığı nəticəsində maliyyə göstəricilərinin mənfiyyətinə yol açır. Mal satarkən, iş yerinə yetirərkən, kreditlə xidmətlər göstərərkən təşkilat debitorlar tərəfindən borcların müəyyən hissəsinin ödənilməməsinin mümkünlüyü riski ilə üzləşir. Nəticə olaraq, həmişə borcun geri qaytarılması şübhəsi var. Bu cür borc miqdarı üçün təşkilat borclunun vəziyyəti və borcun qaytarılması ehtimalının dəyərləndirilməsi əsasında formalaşan şübhəli borc üçün ehtiyat yaratmalıdır. Ehtiyat yaradılmadığı təqdirdə, borclar təşkilatın digər xərclərinə silinməlidir. İqtisadi münasibətlər iştirakçılarının münasibətlərində pul öhdəlikləri xüsusi yer tutur. Onların əksəriyyəti təşkilatlara, banklara, investisiya və sığorta şirkətlərinə aiddir. Borclar öhdəlikləri ödəmək üçün vəsait çatışmazlığından qaynaqlanır.

İqtisadi fəaliyyət zamanı borclu və kreditorlarla qarşılıqlı hesablaşmaların uçotunun aparılması zərurəti yaranır. Eyni dərəcədə borcların uçotda düzgün əks olunması vacibdir. Borcların vəziyyəti, onların həcmi təşkilatın maliyyə situasiyasına olduqca təsir göstərir. Kreditor borclarını ödəmək və debitor borclarını

azaltmaq qabiliyyəti, yəni bu öhdəliklərin səlahiyyətli idarə edilməsi müəssisələrin maliyyə sabitliyini təmin etmək üçün imkan verir.

Əgər borclar Debitor borcları əhəmiyyətli dərəcədə üstələyirsə, bu, təşkilatın maliyyə vəziyyətinə mənfi təsir göstərə və iflasa səbəb ola bilər.

Debitor borclarının səmərəli idarə olunmasının zəruriliyi borc dövriyyəsinin həcmnin və müddətinin maliyyə vəziyyətinə əhəmiyyətli şəkildə təsir göstərməsi ilə əlaqədardır. Müvafiq şəkildə, hansısa bir təşkilatda borcların uçotu problemlərinə ciddi diqqət yetirilməlidir, çünki müasir bir mühasibat sistemi qarşı tərəflərlə hesablaşmaların vəziyyəti barədə doğru məlumat yaratmalıdır.

1.2. Şübhəli borclar üzrə ehtiyatların yaradılması və silinməsinin uçotunun nəzəri əsasları

Borclular və kreditorlarla hesablaşmalarla aparılan əməliyyatların uçotu problemlərinin öyrənilməsində əsas prinsip məqsəd və vəzifələrin müəyyənləşdirilməsinə, faktiki materialların toplanmasına və təhlilinə, mövcud nəzəri inkişafın nəticələrinin öyrənilməsinə, ümumiləşdirilməsinə, o cümlədən nəzəriyyələrin tarixi və müqayisəli təhlilinə sistemli bir yanaşmadır. Mühasibat tarixini bilmək, mövcud proseslərin dinamikasını anlamağa, onların qanunauyğunluqlarını təsvir etməyə, əlaqələri başa düşməyə və inkişaf prosesindəki boşluqları müəyyən etməyə, tətbiq olunan mühasibat uçotu metodlarının təkamülünü izləməyə, anlayışlardakı dəyişikliyi nəzərdən keçirməyə kömək edir. Borclu və kreditorlarla hesablaşmaların hesabatı mühasibat uçotunun ən çətin və önəmli sahələrindən biridir. Bu səbəbdən borcların uçotunun tarixi aspektlərinin hərtərəfli öyrənilməsini tələb edir.

Dünyanın müxtəlif yerlərində bir neçə minilliklərə aid mühasibat qeydlərinə yazılı istinadlar var. Bu, insan inkişafının bütün dövrlərində insanların səyləri və qazandıqları barədə məlumatlara ehtiyac duyduqlarını göstərir.

Mühasibat nəzəriyyəsini inkişaf etdirməyə ilk cəhdlər XV-XVI əsrlərdə, İtalyan riyaziyyatçısı Luca Pacioli tərəfindən başladı.

İqtisadi həyat həqiqətini xarakterizə edərəkən, Pacioli mühasibat uçotunda əks olunmalı dörd dəyişməz məqamı seçdi: mövzu; obyekt; vaxt və məkan. Dörd sual bu məqamlara uyğundur: kim, nə, nə vaxt və harada?

Ludovico Flory (1636) bunları araşdırmağı seçdi: borclu, borc verən, miqdar və mahiyyəti. İlk iki tələb mövzu seçilməsini, üçüncüsü - bir obyektin seçilməsini əhatə edir. Dördüncü tələb mərkəzi əhəmiyyət kəsb edirdi.

L. Flory'nin subyektli borclu ilə kreditora bölünür və iqtisadi həyat həqiqətinin mahiyyəti anlayışı da təqdim olunur. Baxmayaraq ki, Flory-də əməliyyat tarixləri yox idi, yenədə bu, mühasibat nəzəriyyəsinin inkişafında bir addım sayılırdı. Kitab yazan ilk peşəkar mühasib Domenico Mancini (1540), pulun saxlanması üçün kassaya aparıla bilməsi səbəbindən kassanın hesabında kredit balansının görünməsinin mümkünlüyünü təsbit etdi. Bu, kassa hesabının debetinə yazılmamış, xüsusi balansdankənar hesablarda əks olunmuşdur. Bununla birlikdə, tacir borc götürdüyü bu pulu malların alınması kimi xərclər üçün xərcləyə bilərdi.

İqtisadi həyat reallığı müddəası hesablamaların uçotu ilə bağlı şəkildə 2 önəmli aydanın meydana çıxmasına yol açdı. Bunlar L. Pacioli tərəfindən hazırlanmışdır:

“heç kim onun xəbəri olmadan borclu hesab edilə bilməz”; onun razılığı olmadan müəyyən şərtlər daxilində kimsə (kreditor) hesab edilə bilməz.

XIX əsrin sonlarında və XX əsrin öncələrində Sankt-Peterburqda Mühasibat jurnalı çıxdı. Bu jurnalda çalışan ən istedadlı alimlərdən biri Parisdəki Akademik Mühasiblər Cəmiyyətinin müxbir üzvü, Beynəlxalq Mühasiblər Birliyinin həqiqi üzvü Lev İvanoviç Gomberg idi. L.İ. Gomberg, debitor borclarının qiymətləndirilməsinə dair mülahizələr verdi. Bütün borcları dörd qrupa böldü: a) qeyd-şərtsiz şübhəli borcları yerinə yetirmək üçün ehtiyatlarının 5% -i ehtiyata ayrılmalıdır; b) ödənişi müəyyən olmayan borclar, aktivin balansında toplam məbləğin 80% -i həcmində göstərilməlidir; c) şübhəli borclar balansda ümumi məbləğin 50% -i miqdarında daxil edilməlidir; d) pis borclar dərhal 'Zərərlər və mənfəət' hesabına aid edilir. Daşınmaz əmlak (əsas vəsaitlər) üçün L.I. Gomberg 5-10 ildən bir yenidən qiymətləndirmə nəzərdə tuturdu.

L.İ. Gombert qiymətləndirməni mühasibat məqsədləri ilə əlaqələndirdi və qiymətləndirmə növlərinin ilkin təsnifatları verdi.

İndiki dövrdə aktual olan müəyyən növ aktivlərin hesabatında əks olunmanın bir çox xüsusiyyətləri XIX əsrin axırı - XX əsrin əvvəllərinin tənzimləyici sənədlərində təsvir edilmişdir.

A.P. Rudanovski (1863-1934) hesab edir ki, mühasibat nəzəriyyəsinin inkişafı iş proseslərinin ən dolğun əksini tapacaq mühasibat modellərinin yaradılmasına yönəldilməlidir. Borclu və kreditorlarla hesablaşmalar ilə əlaqədar olaraq A.P. Rudanovski, öhdəliklərin təşkilatın xarici, aktivlərin daxili münasibətləri əks etdirdiyi bir balans modeli təklif etdi. Bu səbəbdən, bütün debitor borcları debet qalığı ilə borc kimi sayılır. Bu, aktivdə yalnız pul və maddi hesabların görünməsinə səbəb oldu. Bu nəzəriyyə bizim dövrümüzə maraq doğurur.

İ.R. Nikolaev (1877-1942) debitor borclarının uçotu baxımından mənfi borcların silinməsi üçün ehtiyat yaratmağı təklif etdi. Bu situasiyada şübhəli borclar üçün tərtib edilən ehtiyatın məbləği borcun müddətində asılı oldu.

Bu günlərdə debitor borclarının rəşional idarə olunması böyük önəm daşıyır.

Şübhəli borclar üzrə ehtiyat tərtib edilərkən müəssisə aşağıdakı metodlardan birini işlədilə bilər. Bu metodu seçərkən mühasibat siyasətində satılmış məhsulların (yerinə yetirilmiş işlərin, xidmətlərin) və ödənilməmiş borcların həcmnin təhlili əsasında müəyyən edilmiş ümidsiz borcların orta faizi göstərilməlidir.

Şübhəli borc, malın satışı, işin edilməsi, fəaliyyətlər ilə əlaqəli vergi ödəyicisinə yaranan hər hansı bir borcudur.

Şübhəli borclara görə ehtiyatın məbləği hesabat (vergi) vaxtının axırınıcı günü üzrə aparılmış debitor borclarının inventarizasiyasının nəticələrinə görə araşdırılır (bu, digər hüquqi, həmçinin fiziki şəxslərin təşkilata, firmaya və ya şirkətə borclu olduqları maliyyə mənbələri məcmusudur).

Vergi ödəyicisi borclara görə ehtiyat yaratmağı qərara almışsa, bu maddəyə istinadən geri alınması ehtimal olunmayan borcların silinməsi yaradılan ehtiyat məbləği hesabına həyata keçirilir. Yaradılmış ehtiyatın məbləği silinəcək borc

məbləğindən az olduqda, fərq (zərər) qeyri prosedur xərclərinə əlavə edilir (Quliyev V.M., Fətullayev R., Kərimov A.M. 2017: s.300).

Debitor borclarının mövcudluğu şəraitində obyektiv olaraq belə bir sual qarşıya çıxır: şübhəli borclar üçün ehtiyatı necə düzgün formalaşdırmaq olar? Təşkilat borcun bəzilərini şübhəli borcların əvəzləşdirilməsi yolu ilə ödəyə bilər. Bir test yalnız aşağıdakı hallarda edilə bilər:

- a) əks öhdəliklər bircinsdir;
- b) borcların ödəmə tarixi artıq gəlmişdir;
- c) qarşı tərəfin müqaviləsi ilə qarşılıqlı borcların əvəzləşdirilməsi qadağan edilmir;
- d) borcların məhdudlaşdırma müddəti hələ bitməmişdir.

Beləliklə, yuxarıda göstərilənlərə əsaslanaraq şübhəli borclara dair vəsaitlərin, nəticədə yaranan zərərləri ödəmək üçün fəaliyyətlərin yerinə yetirilməsi ilə əlaqəli yaranacaq debitor borcu olan təşkilatların ehtiyat yaratmaq hüququna malik olduğu cəhətinə gələ bilərik. Borc məbləğinin yaradılan ehtiyatdan daha çox olması halında, sonrakı azalma ilə fərq qeyri-əməliyyat xərclərinə yazılır. Bir təşkilatın eyni qarşı tərəflə debitor borcu varsa, o zaman təşkilat debitor borclarının həmin hissəsində şübhəli borclar üçün eyni qarşı tərəfə olan borclarının məbləğindən artıq olan ehtiyat yaratma hüququna malikdir. İqtisadi inkişafın hazırkı mərhələsində təşkilatların ödəmə dövrüyəsində ləngimələr vardır. Bu da debitor borclarının artmasına səbəb olur. Nəticə etibarilə, borcun səmərəli idarə edilməsi təşkilat üçün vacib bir vəzifə halına gəlir.

Məktub təşkilatın başçılığı və baş mühasibi tərəfindən imzalanır və borcluya tələbi qəbul etdiyini təsdiqləyən sifarişli poçtla borcluya göndərilir. Bir təşkilat mübahisəni iddia ilə həll etmədikdə, arbitrajda iddia qaldırmaq hüququna malikdir. Bu vəziyyətdə, kreditor təşkilatın hüquqlarının pozulduğunu sübut edən sənədlər hazırlamaq lazımdır. Mühasibat, ehtiyatlılıq prinsipinə riayət etməyi təmin olunur, bu səbəbdən təşkilat mühasibat uçotunda öhdəliklərin və xərclərin azaldılmasının aktivlərin -gəlirlərin çox göstərilməsinin qarşısını alan qiymətləndirmə metodlarını tətbiq etməlidir. Bu əsasda mühasibat uçotu üçün təşkilatlar borcun qaytarılması

mənbəyi kimi şübhəli borclar ehtiyatı yaradırlar ki, çünki onların ödənilməsi şübhə doğurur (Kazımov R.N., Namazova C.B. 2017: s.248).

Nəticə etibarilə bir ehtiyatın yaradılması maliyyə hesabatlarında etibarlı məlumatları əks etdirməyə imkan verir, yəni aktivlərin ölçüsünün həddən artıq qiymətləndirilməsini istisna edir, eyni zamanda hesabat istifadəçilərinə həqiqi debitor borclarını görməyə imkan verir. Nəticəyə görə, mühasibat standartı səbəbi ilə şübhəli borclar üçün ehtiyatın tənzimlənməsi məcburidir.

1.3. Şübhəli borclar üzrə ehtiyatların yaradılması və silinməsinin auditinin metodiki problemləri

Borclar üzrə ehtiyat hesabat ili sonunda tədarükçülər və alıcılar tərəfindən alınacaq hesabların inventarizasiyasının yekunu şəklində həyata keçirilir. Standart Hesablama Planı ümumi mənfəətdən formalaşan və vergitutma əsasını azaldan yeganə ehtiyatdır.

Əvvəlcə, 2008-ci il üzrə şübhəli borclara görə vəsaitlərin yaranma faizini təyin etməlisiniz. Bununlada şübhəli borclar üçün vasitələrin yaranma faizini müəyyənləşdirmək üçün əvvəlki üç il müddətində malların satış həcmi və ödənilməmiş hesab-fakturaların miqdarını təhlil edirik. Nümunəyə baxaq.

“Azartunelmetro tikinti” S.C -da 2011-2015-ci illərdə debitor borclarının dinamikasını xarakterizə edən göstəricilər ətrafında 1.8 sayılı analitik cavaldə verilir.

Mühasibat siyasətində ödəmə müddətinə görə fakturaların uçotu metodunu seçərkən, debitor borclarının ödəmə müddəti üzrə təsnifatını və hər təsnifat qrupu üçün şübhəli borcların proqnozlaşdırılan faizini əks etdirmək lazımdır.

Analitik təhlildən göründüyü kimi “Azartunelmetro- tikinti” müəssisəsi debitor borcları əvvəlki illə müqayisədə 2015-ci ildə -5,4%, 2016-cı ildə 17,2 % və 2017-ci ildə 19,2 % yüksəlmişdir.

Debitor borclarının $\frac{3}{4}$ hissəsi mal, iş və fəaliyyətlərə görə yaranan malalanlar və sifarişçilər vasitəsilə ödənilməmiş məbləğlərdir. Mal, iş və xidmətlərə görə yaranan debitor borclar 2017-ci ildə 2013-ci ilə nisbatən $(966094 \times 100 : 704478) - 100 = 37,14$ % artmışdır.

Cədvəl 1: Debitor borcların quruluşunun və dinamikasının təhlili

Göstəricilər	İllər				
	2013	2014	2015	2016	2017
A	1	2	3	4	5
1. Mallara, iş və Xidmətlərə görə borclar, əvvəlki ilə Nisbətən, %-lə	704478	792895	787072	812593	966094
2. Törəmə Müəssisələrlə hesablaşmalar əvvəlki ilə Nisbətən %-lə	-	112,55	99,26	103,24	118,89
3. Büdcə ilə Hesablaşmalar Əvvəlki ilə nisbatən %-lə	191025	43299	64470	64027	70409
	-	226,67	148,89	99,31	109,97
4. Sair amaliyyatlar üzrə heyatlarla hesablaşmalar əvvəlki ilə	-	58182	31959	47151	94589
	-	-	54,93	147,54	200,61
Verilmiş avanslar	215	-	-	-	1446
Yekunu	770285	964230	912494	1069721	1275096
əvvəlki ilə nisbətən %-lə	X	125,2	94,6	117,2	119,2

Mənbə: Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartlarına əsasən mühasibat uçotunun aparılması Qaydaları'nın təsdiq edilməsi haqqında <http://www.e-qanun.az/framework/43935> materialları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir

Gəlir və xərclər uçotunda hesabatında bu məbləğ dövr üçün dəyər kimi tanınır və balansda debitor borcları yaradılan ehtiyat məbləği ilə azalır. Şübhəli borclar üçün ehtiyatın hesablanması üçün ikinci bir metod da mövcuddur:

- Ödəmə vaxtı olmayan fakturalar;
- Ödəniş vaxtı 1 ilə 30 gün arasında olan hesablar;
- Ödəmə zamanı 31 ilə 60 gün arasında olan fakturalar;
- Ödəniş zamanı 61 ilə 90 gün arasında olan fakturalar;
- Ödəniş müddətində 90 gündən artıq olan fakturalar.

Hər bir kateqoriya üçün şübhəli borcların proqnozlaşdırılan faizi müəyyən edilir. Keçmiş təcrübəyə əsasən, mövzu hesabat dövrü üçün 90 gündən artıq olan

hesablar üçün debitor borcların 80% -i, 61 ilə 90 gün arası olan hesablar üçün - 50%, 31 ilə 60 gün arasında-20 ödənilməyəcəyini düşünə bilər.

Cədvəl 2: 31 dekabr 2019-ci il tarixinə şübhəli borcların təxmin edilən məbləğinin hesablanması

Ödəniş şərtləri ilə	Məbləğ	Şübhəli hesab olunan borcların faizi	Şübhəli borcların miqdarı
1.Ödəniş vaxtı deyil	2	2	45
2.1 və 30 gün arasında	5	3	44
3.31 və 60 gün arasında	20	50	43
4.61 və 90 gün daxilində	80	50	40
5. 90 gündən çox	520	80	416
ÜMUMİ	600	456	

Mənbə: Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartlarına əsasən mühasibat uçotunun aparılması Qaydaları'nın təsdiq edilməsi haqqında <http://www.e-qanun.az/framework/43935> materialları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir

Alınan nəticələrə əsasən, 600 minə bərabər olan ümumi məbləğin 456 min qədər fakturasının ödənilməsinin gözlənilmədiyi qənaətinə gəlmək olar.

Fakturaların ödəmə müddəti ilə uçotu metodunun borclara görə vasitələrin məbləğinin daha ətraflı və dəqiq hesablanmasını təmin etdiyi üçün xalis realizə edilə bilən dəyərin, görülən işlərin (göstərilən xidmətlərin) faiz metodundan bir az daha yaxşı olduğuna inanırıq.

Birinci metodun məqsədi şübhəli debitor borcları nəticəsində yaranan xərclərin dəqiq ölçülməsidir.

İkinci metodun məqsədi debitor borcunun xalis cari dəyərini dəqiq ölçməkdir. Bu üsulların hər ikisi bir yerdə işlədilə bilər. Hər biri digərini təsdiqləmək üçün istifadə olunur. Balansdan silinmiş şübhəli borcların uçotu borclunun əmlak vəziyyətində dəyişiklik baş verdikdə bərpa olunma ehtimalını izləmək üçün zərərlər silindi tarixdən başlayaraq, beş il müddətində balans hesabatında saxlanılmalıdır.

Şübhəli borc ehtiyatı, təşkilatın mühasibat hesabatlarındakı debitor borcları haqqında informasiyaların düzgün olması üçün yaradılmışdır.

Mühasibatdakı belə bir ehtiyat təxmini dəyərdir. Ehtiyatın ərsəyə çıxılması və işlənməsi qaydası mühasibat siyasətində müəyyənləşdirilməlidir.

Şübhəli borclar üzrə ehtiyat əmələ gətirmək üçün vacib hesabat dövrünün son günü debitor borclarının inventarizasiyasının nəticələridir.

Ehtiyatın məbləği hər borclu üçün xüsusi bilinir. Həqiqi maliyyə situasiyası və borcun qaytarılma ehtimalı qiymətləndirilir.

Mühasibat uçotunda şübhəli borc ehtiyatı aşağıdakı kimi formalaşır:

1. Müqavilələrdə göstərilən müddətlərdə qaytarılmayan və lazımı təminatlarla (şübhəli borclarla) təmin olunmayan qarşı tərəflərin borcu müəyyən edilir;

2. Borclunun maddi vəziyyətindən və qismən qaytarılması ehtimalının qiymətləndirilməsindən asılı şəkildə hər şübhəli borca görə ayrıca ehtiyat yaratmağın lazım olduğu məbləğ müəyyən edilir.

Ehtiyat yaratmaq üçün aşağıdakı üsullardan istifadə olunur:

- ❖ interval metodu;
- ❖ ekspert metodu;
- ❖ statistik yol;
- ❖ İnterval yolu.

Bu metodla şübhəli borclara görə ehtiyata ayırmaların məbləği təxirə salınma müddətindən asılı olaraq rüblük (aylıq) əsasda borc məbləğinin faizi ilə hesablanır.

Ekspert - bu metodla şübhəli borclara dair hər bir şübhəli borcun səbəbilə, təşkilatın fikrincə, vaxtında qaytarılmayacaq bir məbləğ yaradılır.

Statistik yol - bu metodla borclara istinadən ehtiyata ayırmaların məbləği bir neçə müddətdir ki, bəzi dəyərində şübhəli borcların payı kimi müəyyən edilir.

Ehtiyatın hesablanması və ya azaldılması (bərpa) mühasibat istinad-hesablama üsulu ilə aparılır. Ehtiyatı hesablamaq üçün borc məbləği ƏDV-yə daxil edilir. Şübhəli borc ehtiyatının yaradılması və istifadəsi əməliyyatları aşağıdakı kimi olacaqdır.

Borcalanların və təchizatçıların borcları (malların (işlərin, xidmətlərin) tədarükü və ya avansın qaytarılması üçün), habelə müqaviləli sanksiyaların ödənilməsi və köçürülmüş əmlak hüquqlarının (borclarının) ödənilməsi borcları vergi uçotunda şübhəli borclar kimi tanınmır. Vergi hesabatında şübhəli borclar üçün ehtiyata ayırmaların məbləği hesabat (vergi) dövrünün son günü üçün prosedur olmayan gəlirlərə daxil edilir.

Ehtiyat yaradılan hər borc üçün analitik uçot edilir.

Şübhəli borclar üçün vəsaitlərin MHBS 9-a uyğun olaraq hesablanması metodikası ümumi və sadələşdirilmiş iki yanaşmanın istifadəsini nəzərdə tutur. Bundan əlavə, şirkət eyni zamanda fərqli debitor borcları üçün hər iki yanaşmanı tətbiq etmək qanununa malikdir:

- ticarət debitor borcları və müqavilə aktivləri ilə, əlaqəli bir maliyyələşdirmə komponenti ilə, həmçinin icarə ilə əlaqəli debitor borcları ilə ümumi, sadələşdirilmiş bir yanaşma ilə istifadə edilə bilərlər;

- əhəmiyyətli bir maliyyələşdirmə komponenti olmayan ticarət debitor borcları və müqavilə aktivləri üçün yalnız sadələşdirilmiş yanaşmadan istifadə etmək vacibdir.

Sadələşdirilmiş yanaşma, alacaq müddəti ərzində gözlənilən kredit zərərinin tanınmasını tələb edir.

Vergi uçotunda şübhəli borc ehtiyatı metodu vergi ödəyicisi müəssisə üçün iki funksiyanı yerinə yetirir:

1) korporativ mənfəət vergisi məbləğinin təxirə salınmasına və ya hətta tamamilə azaldılmasına imkan verir;

2) maliyyə və vergi uçotu məlumatlarını bir araya gətirir.

Lakin, uzun müddət maliyyə standartı şübhəli borclara görə ehtiyatların yaradılması könüllü idi. Bunların formalaşdırılması öhdəliyi beynəlxalq mühasibat təcrübəsinin tətbiqi ilə əlaqələndirilmişdir.

Borclularla hesablaşmaların öz-özlüyünün yoxlanılması konsepsiyasının əsas ideyası maliyyə, vergi uçotu çərçivəsində şübhəli borc məbləğini və bunun üçün ehtiyatların həcmi müəyyən etməkdir.

Borclularla hesablaşmaların inventarlaşdırılması üçün düzgün metodologiyaya diqqət yetirilməlidir. Məsələn, alıcılar və müştərilərlə hesablaşmaların öz-özünə yoxlanılması zamanı auditorlar aşağıdakı işləri yerinə yetirməlidirlər.

1. Alıcılar və müştərilərlə barışıq aktlarını yoxlanılmalıdır. Hər iki tərəf tərəfindən imzalanmalıdır. Aktlarda göstərilən məbləğlər mühasibat məlumatları ilə tutuşdurulur.

2. Analitik uçot və uzlaşma hesabatlarının məlumatlarını istifadə edərək aşağıdakıları müəyyənləşdiririk:

- borclular tərəfindən təsdiq edilmiş borclar;
- borclular tərəfindən təsdiq olunmayan borclar;
- iddia müddəti bitmiş borc.

3. Şübhəli borclar üçün vəsaitlərin formalaşdırılması ilə bağlı mühasibat qeydlərinin mövcudluğunu (olmamasını) müəyyənləşdirmək. Bu ehtiyatların məbləğinin etibarlılığını aşkar edir.

Vergi məqsədləri üçün məbləğlərini müəyyənləşdirilir. Ümitsiz borcların silinməsinin qanuniliyini yoxlamaq.

4. Ümitsiz borclar pozula bilər:

- vaxtı bitmişsə (borcun yaranmasından üç il keçibsə);
- borclu müflis elan edildikdə.

Bu borclar əvvəllər yaradılmış ehtiyatlar hesabına silinir.

Analoji olaraq, təchizatçılar və istehsalçılar ilə hesablaşmaları yoxlayarkən aşağıdakılar lazımdır:

1) verilmiş avanslar üzrə borcların uçotunda paylanmanın qanuniliyini yoxlamaq;

2) təchizatçılar və podratçılar ilə uzlaşma aktlarını yoxlamaq. Hər iki tərəfdən imzalar olmalıdır.

Analitik uçot hesabatlarının məlumatlarından istifadə edərək aşağıdakıları müəyyənləşdirmək olar:

- kreditorlar tərəfindən təsdiq edilmiş borc;
- kreditorlar tərəfindən təsdiqlənməmiş borc;

- iddia müddəti bitmiş borclar;

Təşkilat rəhbərinin yazılı bir sərəncamı varsa silinir. Eyni zamanda, gözlənilən kredit itkisi riskini qiymətləndirməyə çalışmaq olar (MHBS 9 tərəfindən tövsiyə edildiyi kimi). Nəticədə mütərəqqi beynəlxalq təcrübəyə uyğun olaraq mühasibat məqsədlərinə görə şübhəli borclar üçün vəsaitlərin məbləğini hesablamaq mümkün olacaq (daxili audit xidməti bu məsələni həll etmək üçün mühasibat xidmətinə kömək edəcəkdir). Bu, hətta pis borc məsələsində idarəetmə qərarı verərkən xüsusilə vacib ola bilər.

II FƏSİL. ŞÜBHƏLİ BORCLAR ÜZRƏ EHTİYATLARIN YARADILMASI VƏ SİLİNMƏSİNİN UÇOTUNUN VƏ AUDİTİNİN TƏŞKİLİ

2.1. Debitor borclarının qiymətləndirilməsi (ilkin və sonrakı) metodları

Şübhəli borcların hesablanması debitorların borclarının bazar dəyərini seçmək üçün işlənən hesablama və analitik metodlar məcmusudur.

Balansda olan debitor borclarının uçot məbləği aşağıdakı səbəblərə görə həqiqi səviyyəni tam əks etdirə bilməz:

- zamanla, debitor borcları şəklində aktivin faydalılığı azalır və hesabat tarixində cari yenidən qiymətləndirmə tələb olunur;

- müddəti bitmiş debitor borcları vaxtında silinmir;

- borcluların ödəmə qabiliyyətinin sistemətiq qiymətləndirilməsi yoxdur;

Debitor borcların qiymətləndirilməsi xüsusi bacarıq və bilik tələb edən bir prosesdir.

Balans məlumatlarına və mühasibat analitiklərinə görə bütün debitor borcları aşağıdakı qruplara bölünür:

- müddətli (qısamüddətli və uzunmüddətli);

- növə görə (təxirə salınmış, vaxtı keçmiş və ümidsiz);

- debitor borcları məbləğlərinin qarşı tərəflə tutarlılığına görə (razılaşıdırılmış, qismən razılaşıdırılmış və razılaşıdırılmamış);

digər meyarlarla (debitor borclarının likvidliyi və s.);

sənədlə yoxlama.

Qiymətləndirmə səbəbilə fəqli metodlardan istifadə edilə bilər. Qeydlərə aşağıdakılar aiddir (Бабаев Ю.А., Петров А.М. 2014: с.424).

Debitor Borcu dəyərinin dövriyyəyə bərabər faizsiz maliyyə investisiyaları hesablanmaqla;

bank depozitlərinə qoyulan investisiyaların maya dəyəri üçün hesablama formulundan istifadə edilməklə;

Debitor Borcunun orta illik göstəricisinin illik gəlirə nisbəti kimi hesablanmış gəlir dövrü ilə maliyyə investisiyaları üçün sıfır faktiki faiz dərəcəsi götürməklə

müflis olmuş borcluların debitor borclarının silinməsi üsulu - bu halda Debitor borcunun hazırkı dəyərini hesablamaq üçün zəruridir.

Debitor borcunun qaytarılması ehtimalını qiymətləndirmək üçün borcluların ödəmə qabiliyyətinin təhlili aparılır; öhdəliklərini ödəyə bilməyən qarşı tərəfləri (müflis olmuş tərəfləri) müəyyənləşdirir; yuxarıdakı borcluların Debitor borcunun bazar dəyərini 0-a bərabər götürməli olur;

Metodların böyük əksəriyyəti hesablamaların əsas parametrlərini əsaslandırmaq üçün ekspert rəyindən istifadəyə əsaslanır. Halbuki real qiymətləndirmə hesabatlarında istifadə üçün ekspert rəyinin əsaslandırılması və rəsmiləşdirilməsi üçün heç bir tövsiyə yoxdur. Bu, metodlar texnikalarının praktik əhəmiyyətini azaldır. İlk metodlar sadəliyi ilə seçilir. Sonrakı metodlar mütəxəssislər tərəfindən müəyyən edilmiş çox sayda göstəricini ehtiva edən daha mürəkkəb bir sistemə sahibdir.

Debitor borcunun devalvasiyası ilə bağlı təhlil metodu da mövcuddur. Aparılan təhlillər real qiymətləndirmə praktikasında mövcud olan meyarların və məlumatların təhlilinə əsaslanaraq, uzaqdan qiymətləndirilməyə konsolidasiya edilmiş yanaşmanın zəruriliyini göstərir. Nəticədə debitor borclarının qiymətləndirilməsi müəyyən tarixdəki cari bazar dəyərini müəyyənləşdirmək üçün həyata keçirilir (Арепе Э., Лоббек Д. 2018: с.560).

Belə vəziyyətdə, debitor borclarını qiymətləndirmədə müxtəlif metodlardan istifadə edilir. Bu halda, alış dəyəri nominal dəyərdən azdırsa, alış ilə nominal dəyər arasındakı fərq kimi amortizasiya edilməli olan faylların və informasiyaların məbləğ alış dəyərinə əlavə edilir.

Hər il bu məbləğin müəyyən bir hissəsi maliyyə aktivinin ilkin dəyərinə daxil edilməklə amortizasiya olunmuş ilkin dəyər sayılır. Hər il balans hesabatında verilir və geri qaytarılma sonunda maya dəyəri fərfinə gətirilir. Aktivin nominal dəyəri, məbləğin ödənilməsindən əldə edilən maliyyə gəliri ilə formalaşır. Bu halda, aktivin amortizasiya olunmuş ilkin dəyəri hər il ilkin dəyərinə amortizasiyaya məruz qalan məbləğ əlavə olunmaqla müəyyən edilir.

Aktivlərin ilkin dəyərini təşkil edən faktiki xərclərin formalaşması onların əldə edilmə mənbələrindən asılıdır. Eyni zamanda, digər təşkilatlardan alınan qiymətli

kağızların ilkin dəyəri, nominal dəyər və satıcıya verilən mükafat məbləğindən ibarət olan bütün alqı-satqı xərclərinin cəmlənməsi ilə müəyyən edilir. Hesablanmış amortizasiyanın düzgünlüyü istifadə olunan metoddan asılıdır.

Bu nümunədə amortizasiya məbləği $4500m - 900 = 3600m$, illərin sayı $3 + 2 + 1 = 6$ -dır. Beləliklə, ilk ildə amortizasiya ayırmalarının məbləği $3600 \cdot \frac{3}{5} = 1800$ manat təşkil edəcəkdir.

İkinci ildə;

$3600 \cdot \frac{2}{6} = 3600 \cdot 0.33 = 1198$ man. üçüncü ildə $3600 \cdot \frac{1}{6} = 3600 \cdot 0.166 = 588$ man. 3 il üçün ümumi amortizasiya xərci $1800 + 1198 + 588 = 3586$ man.

Müvafiq olaraq, kapitalın qiymətləndirilməsi metodundan istifadə olunur. İnvestor şirkətin səhmlərinin 50% -dən çoxuna sahibdirsə, investor şirkət əsas şirkət, sərmayə qoyulmuş şirkət isə törəmə müəssisə rolunu oynayır. Həmin qeyddə təşkilatlar birləşdirilmiş maliyyə hesabatlarını hazırlayırlar (Müslümov S.Y., Kazımov R.N. 2017: s.312).

Effektiv faiz metodu ilə maliyyə aktivlərinin yenidən qiymətləndirilməsi aparılır. Bu məqsədlə, məbləğ amortizasiya olunduğu illərin sayına bölünür. Satın alma və nominal dəyər arasındakı fərqi 5 il ərzində ləğv edilməsi şərti ilə, aktivin (istiqrazın) ilkin dəyəri illik ortalama amortizasiya məbləğinin artırılması (azaldılması) hesabına hər il amortizasiya edilməkdədir.

Sonrakı hesabat illərində 5 il içərisində ilk ildə maliyyə standartlarında göstərilən olunan aktivin amortizasiya dəyəri 80 min man. olacaqdır. Beləliklə, ödəmə müddəti 5 il ərzində illik amortizasiya xərcləri ilkin alış dəyərinə daxil ediləcəkdir.

Məsələn, 80 min manata alınan təşkilatda nominal dəyəri 128.841 man olan istiqrazlar, beş il ərzində ödənilməlidir. Təşkilatdan satın alınan istiqrazın illik gəliri 10% -dir. Bu üsula əsasən, aşağıdakı düsturdan istifadə edilir:

$$x \cdot 10\% : 100 = 8000 \text{ man.}$$

Maliyyə aktivinin amortizasiya edilmiş ilkin dəyərini növbəti hesabat ilinin balans hesabatında müəyyənləşdirirlər.

2.2. Şübhəli borclar üzrə ehtiyatların yaradılması və silinməsi üzrə əməliyyatların uçotu

Təşkilatların maliyyə fəaliyyəti istehsal və istehlaka görə zəruri olan vəsaitlərin daimi dövriyyəsinə əsaslanır. Müəssisənin vəsaitləri hazır məhsulların, malların, görülən işlərin və göstərilən xidmətlərin satışından, habelə qiymətli kağızlarla əməliyyatlardan əldə edilən gəlir şəklində formalaşır. Müəssisələrin əsas fəaliyyətlərinin inkişafı əmtəə və maddi sərvətlərin alınmasına, kapital qoyuluşlarına və s. aiddir.

Müəssisənin böyüklüyündən asılı olmayaraq, onun gəliri xərclərlə tarazlaşdırılmalıdır. Nəticə etibarı ilə yalnız mənfəət deyil, həm də ödəmələri həyata keçirmək üçün yetərli miqdarda vəsaitləri sərəncam etmək bacarığı da vacibdir.

Effektiv təşkilat idarəçiliyi və ticarətdə uğurun açarı mühasibat uçotunun düzgün təşkil edilməsidir. Mühasibat uçotunun məlumatları təşkilatların və onların struktur bölmələrinin işinin operativ idarə olunması, iqtisadi proqnozların və cari planlar hazırlanması üçün istifadə olunur.

Təşkilatların bir-biri ilə münasibətlərində ödəmə formaları müqavilə şərtləri ilə müəyyən edilir. Ödəmə h nağd, həm də nağdsız şəkildə, həm də barter əməliyyatları kimi tanınan mal, iş, xidmət mübadiləsi yolu ilə edilə bilər. Hesablaşma əməliyyatları qaçılmaz olaraq fəaliyyətlər səbəbilə hesablaşma proseduru səbəbindən qısamüddətli debitor borcların yaranmasına səbəb olur. Debitor borclarının artması müəssisələrin maliyyə vəziyyətini pisləşdirir və bəzən onun müflisləşməsinə səbəb olur (Бабаев Ю.А., Петров А.М. 2014: с.424).

Müəssisələrdə malların və xidmətlərin birbaşa nağd pulla ödənişlə satılmaması və debitor borcların bir hissəsinin toplana bilməməsi halları tez-tez olur. Borclunun öz borclarını vaxtında ödəyə bilməməsi bu borcun ödənilməyəcəyi demək deyil. Borclunun müflis olması, borcun yığılması üçün təkrar cəhdlərin uğursuzluğu adlandırıla bilər. Bu, müəssisənin məhsul və ya xidmətləri əlverişli şərtlərlə kreditlə satmasından asılı olmayaraq, kifayət qədər geniş yayılmış bir vəziyyətdir. Ödəmə qabiliyyətinə nəzarət sisteminin nə qədər mükəmməl və təsirli olmasından asılı olmayaraq, şirkət kreditlə satılan istehlak malları üçün vaxtında ödəməyən alıcı

tapacaqdır. Müqaviləyə uyğun olaraq, alıcılar tərəfindən müəyyən olunmuş müddətdə ödənilməyən fakturalar şübhəli borclar hesab olunur.

Mövcud qanunvericiliyə görə, şübhəli borcların müəyyənləşdirmə yolu iddia vaxtının qurtarmasından sonra ortaya çıxır. Azərbaycan qanunvericiliyinə uyğun olaraq iddia müddətinin bitdiyi borclar debitor borcları kimi tanınır.

Borc aşağıdakı hallarda şübhəli borc hesab olunmur:

- müddəti bitmiş borclar olarsa;
- artıq fəaliyyət göstərməyən təşkilatın borcu olarsa.

Müflis elan edilmiş təşkilat, debitor bir borclu hesab edilə bilər.

Müddəti hələ bitməmiş debitor borclarının silinməsi zamanı borcun tutulması üçün sənədli dəlillər də tələb olunur. Bunu aşağıdakı sənədlərlə sübut etmək olar:

- müflisləşmə prosedurunun başa çatması və borclunun ləğvi barədə arbitraj məhkəməsinin qərarı;
- borclu təşkilatın ləğv olunduğu hüquqi şəxslərin vahid dövlət reyestrindən çıxarışı;
- məhkəmə fikri və ya ləğvetmə komissiyasının (müflisləşmə müvəkkilinin) əmlakının çatışmazlığı səbəbindən kreditörün tələblərinin təmin olunmayacağı barədə bildirişi;
- borclu təşkilatlardan borcun alınmasının mümkünsüzlüyü barədə məhkəmə icraçısı aktı və s.

Silinmə proseduru ümumiyyətlə, ƏDV-nin hesablanması vasitəsi ilə izlənilir. Bu səbəbdən alıcının borcunun silinməsinə vergi məsələsinə aydınlıq gətirməklə başlamaq lazımdır. Mühasibat əlavə dəyər vergisinin əvvəllər - bu debitor borcları yarandığı zaman alınmadığı yoxlanmalıdır. Hesabdan silinən debitor borcu məbləği müəssisənin vergiyə cəlb olunan mənfəətini azaldır.

Cari dövrdə təşkilat məbləği borc məbləğindən əhəmiyyətli dərəcədə az mənfəət qazanırsa, debitor borclarının silinməsi sərfəli deyil. Bu vəziyyətdə, borc silindikdən sonra, təşkilat mənfəət vergisinə qənaət edə bilməyəcəkdir. Bu vəziyyətdə, pul alındıqdan sonra təşkilat alınan bütün məbləğdən ƏDV ödəməlidir.

Bu iki halda təşkilat məhdudiyət müddətinin uzadılmasında maraqlıdır (Бабаев Ю.А., Петров А.М. 2014: с.424).

Maliyyə hesabatları hazırlanarkən müəssisə vaxtında ödənilməmiş və seçilmiş zamanətlə təmin olunmayan debitor borclarının məbləğini müəyyən edə bilər. Belə borc üçün müəssisələr şübhəli borc ehtiyatları yarada bilərlər.

Şübhəli iddialar üçün ehtiyatlar debitor borclarının silinməsi ilə əlaqədar real ziyanları ödəmək üçün yaradılmışdır. Şübhəli iddialar üçün ehtiyatlar ilin sonunda debitor borclarının inventarizasiya məlumatlarına əsasən yaradılır. Müəssisələr başqa müəssisə və təşkilatlarla, habelə fiziki şəxslərlə hesablaşmalar üçün şübhəli iddialar ehtiyatlar yaradır. Ehtiyatın məbləği borclunun maliyyə vəziyyəti (ödəmə qabiliyyəti), borcun toplam və ya yarım şəkildə ödənilməsi ehtimalının qiymətləndirilməsi əsasında bütün şübhəli borc məbləği üçün müəyyən edilir.

Debitor borclarının tənzimlənməsi və şübhəli borcların silinməsi üçün iki metod mövcuddur:

1. Silinmə metodu - hesabatların ödənilməsinə qərar verildiyi hesabat dövründə həyata keçirilir. Birbaşa hesabdən çıxarma metodu mühasibat baxımından arzuolunan deyil, çünki gəlir və xərclər arasında uyğunlaşma yarana bilməz. Şübhəli borc, malların göndərildiyi və ya xidmət göstərildiyi dövrdə deyil, qanunvericiliyə uyğun olaraq ümitsiz sayıldığı hesabat dövründə gəliri kimi bilinir. Bununla birlikdə, vergi qanunvericiliyinə istinadən, qurumlar vergi hesablamaları üçün yalnız birbaşa silinmə metodundan istifadə edə bilərlər.

2. Ehtiyatın hesablanması üsulu. Bu işə öz-özlüyündə, iki yerə bölünür (Арефе Э., Лоббек Д. 2018: с.560).

a) Hazır məhsulların, malların, işlərin, xidmətlərin satış həcmnin faiz nisbəti metodu.

b) Fakturaların vaxtına görə təhlili metodu. Müəssisələr öz mülahizələrinə görə həmin metodlardan birini seçmək hüququna malikdirlər.

Satışların, görülən işlərin (göstərilən xidmətlərin) həcmnin faiz metodu şübhəli borcların faizini müəyyənləşdirməkdir. Şübhəli iddialar üçün ehtiyatın formalaşma faizini müəyyən etmək üçün malların satışının, görülən işlərin

(göstərilən xidmətlərin) həcmini və ödənilməmiş hesab-fakturaların miqdarını təhlil etmək lazımdır.

Fakturaların vaxtına görə uçotu üsulu şübhəli tələblərin faiz tarixini müəyyənləşdirməkdir. Bu faizi müəyyən etmək üçün alıcılardan və müştərilərdən alınan bütün qısamüddətli borcları aşağıdakı kateqoriyalara təsnif etmək lazımdır: ödəmə müddəti olmayan fakturalar;

- Müddət 1 ilə 30 gün arasında olan hesablar;
- Zaman 31 ilə 60 gün arasında olan fakturalar;
- Ödəmə müddəti 61 ilə 90 gün arasında olan fakturalar;
- Ödəmə vaxtı 90 gündən artıq olan fakturalar.

Bu kateqoriyaların hər biri üçün şübhəli borcların proqnozlaşdırılan faizi müəyyən edilir. Şübhəli tələblərin məbləğinin silinməsi debitor borclarının ilkin məbləğinə təsir göstərmir, çünki debitor borcları balansda ehtiyat çıxılmaqla göstərilir.

Müəssisənin fəaliyyət prosesində rəhbərin əmri ilə tezliyi müəssisə vəsaitilə sərbəst şəkildə təyin olunan inventarlaşma aparılır. Beləliklə, əmlak və borcların inventarizasiyası mütləq illik hesabatlar müəssisələr tərəfindən aparılır. Şübhəli borclara görə ehtiyat yaradan təşkilatlar tərəfindən rübdə bir dəfə şübhəli debitor borclarının inventarizasiyası aparılır. Bu halda ehtiyata ayırmaların məbləği vergi vaxtının son ayına kimi aparılmış debitor borclarının inventarizasiyası məlumatları əsasında hesablanır.

Şübhəli debitor borclarının inventarizasiyası bu hesaba aid edilən məbləğlərin məqbulluğunu yoxlamaqdan ibarətdir. Borcun reallığını aydınlaşdırmaq üçün müəssisənin fərdi hesablarından çıxarışlar borcun təsdiqlənməsi ilə inventarlaşdırma komissiyasına təqdim olunur. Bu ehtiyatın il sonu qalığına yalnız cari ildə şübhəli tələb kimi tanınan debitor borcları daxil edilməlidir.

Mühasibat şöbəsi inventarlaşdırma tarixinə olan debitor borclarının vəziyyəti haqqında arayış tərtib edir. Debitor borclarının dəlilləri alıcılar və müştərilərlə hesablaşmaların vəziyyətini yoxlayarkən inventarizasiya komissiyası üçün bir növ bələdçi rolunu oynayır. Sertifikat alıcılarla və digər borclularla hesablaşmaların

inventarizasiyası aktına əlavədir. Hər borclu (adı, ünvanı, telefon nömrəsi), borc məbləği, borcun müddəti və bunun kimi bir sıra ətraflı məlumatları ehtiva edir (Əfəndiyev E.M. 2016: s.456).

Şübhəli borcların yaradılması uçotu

Müəssisə ehtiyat dəyərlərini təsərrüfat fəaliyyətinin yekunlarına istinad etməklə qalan qurumlarda məhsullara, fəaliyyətlərə aid hesablaşmalar üzrə şübhəli borc səbəbilə ehtiyat fondu meydana çıxır.

Şübhəli borclar - qurumun müqavilə ilə seçilmiş vaxtda ödənilməyən və müvafiq tənzimləməsi debitor borcları sayılır.

Debitor borclar səbəbilə ehtiyat hesabat ilinin sonunda qurumun debitor borclarının inventarizasiyasının yekunu şəklində yaradılır. Şübhəli borclara dair ehtiyatın yaradılma forması müəssisənin uçot siyasətində seçilməlidir.

Ehtiyatın miqdarı bütün bir şübhəli borclar üzrə birlikdə olmayaraq, borclunun maliyyə situasiyasından (ödəmə qabiliyyətindən) və borcun tamamilə, və ya bəzi ödənilmə ehtimalından asılı olmaqla seçilir. Əgər həmin ehtiyatların hansısa bir tərəfi şübhəli borclar ehtiyatının ərsəyə gətirildiyi ildən sonrakı il axırınadək işlədilməzsə, onda xərclənməmiş məbləğ seçilmiş ilin mənfəətinə konsolidə edilir.

Ortaya çıxan ehtiyatların həcmi 731"Şübhəli borclar üzrə ehtiyat" hesabının debeti və 218"Şübhəli borc üzrə düzəlişlər" hesablarının kreditində verilir. Əvvəllər müəssisə vasitəsilə şübhəli borc kimi sayılan və tələb edilməyən borclar üzrə məbləğlər hesabdən pozularkən 218"Şübhəli borclar üzrə düzəlişlər" hesabı debetində və 171"Alıcılar və sifarişçilərin uzun müddətli debitor borcu", 211"Alıcılar və sifarişçilərin qısa müddətli debitor borcları" standartlarının kreditində verilir.

Əvvəlki illərdə meydana çıxmış şübhəli borc üzrə ehtiyat miqdarının istifadə edilməmiş hissəsi ilin sonrasında mənfəətə birləşdirilən vaxt 218"Şübhəli borc üzrə düzəlişlər" hesabı debetində və 801"Ümumi gəlir (zərər)" hesabı kreditində göstərilir.

Şübhəli və ümitsiz borclara dair ehtiyatların yaradılması yoluyla mühasibat məlumat-hesablama vərəqini hazırlamaq vacibdir. Ehtiyatın ölçülməsi məqsədilə borc ƏDV daxil hesablanır.

Şübhəli və ümitsiz borc üzrə ehtiyatlar yaradılması və işlənməsinə görə aşağıda göstərilən hesablar və müxabirləşmələrdən işlənilir:

218 № "Şübhəli borc üzrə düzəlişlər" hesabında qurumun prosedurlarının gerçəkləşdirilməsi ilə əlaqəli şübhəli borclar üzrə düzəlişlər dinamikası barədə ümumiləşdirilmiş məlumatlar verilir.

731-6 № "Şübhəli və ümitsiz borc üzrə xərc" subhesabında mühasibat uçot subyektinin şübhəli ,həmçinin ümitsiz borc üzrə gəlirlər barəsində toplanmış informasiyalar əks etdirilməkdədir.

Şübhəli, həmçinin ümitsiz borclara aid yaranan xərclərin miqdarına hesabat dövrü zərəri olaraq 801 № li hesabın seçilmiş subhesabları debeti və 731-6 №li subhesab kreditinə dair mühasibat yazılışı verilir.

Cədvəl 3: Əməliyyatların məzmunu

N	Əməliyyat məzmunu	Debetlər	Kreditlər	Məbləğ
1	Şübhəli borcların barədə vasitələrin yaradılması.	731-6"Şübhəli, həmçinin ümitsiz borclar əsaslı xərclər"	218"Şübhəli borc üzrə düzəlişlər"	-
2	Şübhəli borc haqqında ortaya çıxan xərclər pozulur.	801"Ümumi gəlir(zərər)"	731-6"Şübhəli və ümitsiz borc üzrə xərclər"	-
3	Ümitsiz borc pozulması.	218"Şübhəli borc üzrə düzəlişlər"	171"Alıcılar və sifarişçilərin uzun müddətli debitor borcu"	-
4	İl axırında vəsaitlərin işlədilməsi edilməmiş hissəsi maliyyə yekunlarına istinad olunur.	218"Şübhəli borc üzrə düzəlişlər"	801"Ümumi gəlir(zərər)"	-

Mənbə: Yeni hesablar planı - 218 Şübhəli borclar üzrə düzəlişlər,
https://muhasib.az/Muhasibat/teshkili/hesab_yeni.php?n=218

Ümidsiz borclar silinməsi

Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi və Vergi Məcəlləsinin meyarlarına görə ümidsiz debitor borclar pozulduqda, bu mühasibat yazılışı verilir:

- məhsulların (satışı, verilmiş borclar, kreditlər üçün hesablanan faizlər, mühasibat uçot subyektinin aktivlərinin işlənmə hüququnu yaradan müqavilələrə əsasən icarəçi vasitəsilə hesablanmalı olan icarə haqlarının miqdarına 218¹li hesabın uyğun subhesabları debeti və 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217¹li hesabın uyğun subhesabları kreditinə dair;

- vəsaitlərin satışı, mühasibat uçot subyekti aktivlərinin işlənmə qaydasını yaradan müqavilələrə əsasən icarəçi vasitəsilə ödənilməli olan icarə haqları üçün hesablanan əlavə dəyər vergisi üzrə 521, 545¹li hesabların uyğun subhesabları debeti və 211, 212, 213, 214, 215, 217¹li hesablar seçilmiş subhesablarının krediti səbəbilə.

Ümidsiz borclar bərpası

611-6-li "Ümidsiz borclar bərpası" subhesabı üzrə mühasibat standartı subyektinin əvvəllərdə ümidsiz borc şəklində pozulmuş debitorlar vasitəsilə borcların qaytarılması şəklində qazanılan mənfəətləri haqqında ümumiləşdirilmiş məlumatlar göstərilir.

Şübhəli borcların silinməsi

Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsi və Vergi Məcəlləsinin qaydalarına əsasən, şübhəli borclar silindikdə bu mühasibat uçotu edilir:

- 218 və 211, 212, 213, 214 hesablarının əlaqəli subhesablarının mühasibat müəssisəsinin əmlakından istifadə hüququnu, malların (işlərin) satılmasını təmin edən müqavilələr daxilində kirayəçinin tələb etdiyi icarə dəyərinin debetinin silinməsi. xidmətlər), kreditlər, kredit faizləri; 215, 216, 217 hesabların müvafiq subhesablarının kreditləri haqqında;

- xidmətlərin satışı, 521, 545 və 211, 212, 213, 214, 215 hesablarının müvafiq subhesablarının borcları, ƏDV mühasibat orqanı icarəçinin müqavilələr üzrə ödədiyi icarə haqqı üzərində hesablanır;

Ümidsiz borcların qaytarılması

611-6”Ümitsiz borcların qaytarılması” subhesabında mühasibat təşkilatının gəlirləri, əvvəlcə ümitsiz borclar kimi ümumiləşdirilmiş məlumatlar mövcuddur. Bu vəziyyətdə aşağıdakı mühasibat uçotu sənədləri verilir:

- 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217 subhesablarının debetləri və 611-6 subhesabının əlavə dəyər krediti;

Əlavə dəyər vergisi büdcəsindən 171, 172, 173, 174, 175, 177, 211, 212, 213, 214, 215, 217 hesabların seçilmiş subhesabları debeti və 545. hesabın uyğun subhesabları krediti;

- Şübhəli debitor borcları səbəbindən əvvəlki dövrlərdə yaranan düzəliş haqqı ilə əlaqədar 218 hesabının müvafiq subhesablarının və 611-6 alt hesabın debitor borcları.

Şübhəli debitor borclarının toplanmasından yaranan məbləğ 611-6 subhesabının debetinə və hesabat dövrü mənfəəti kimi 801-in müvafiq subhesablarına köçürülür.

Müddəti keçmiş borcların ləğvi

Müddəti keçmiş borclar müəssisədəki kreditor borclarının inventarlaşdırılması sayəsində ortaya çıxır. Müddəti keçmiş borclar, müəssisənin digər fəaliyyət gəlirləri şəklində üzə çıxır.

Müddəti qurtarmış kreditor borclarının silinməsi xarakteri ilə 431, 531 hesabın əlaqədar subhesablarının borcları və 611-6 hesabının kredit girişləri aparılır.

2.3. Şübhəli borclar üzrə ehtiyatların yaradılması və silinməsinin auditi

Şübhəli borcların silinməsinin auditi qarşı tərəflərlə hesablaşmaların ayrılmaz hissəsidir və qarşı tərəflərin borclarının həqiqi dəyərlərinin mühasibat məlumatlarına uyğunluğunu yoxlamaq üçün həyata keçirilir.

Borclularla hesablaşmaların yoxlanılmasına aşağıdakılar daxildir:

- zəruri ilkin sənədlərin (hesab-fakturalar, görülən iş sertifikatları və s.), müqavilələrin, ödəniş sənədlərinin, hesablaşmaların uzlaşma aktlarının, əvəzləşdirmə aktlarının və s. mövcudluğu;

- bu ilkin sənədlərin analitik mühasibat və maliyyə uçotunun məlumatlarına uyğunluğu;

- təşkilatın mühasibat siyasətinə və ya qanunvericiliyə görə hesablaşmaların inventarizasiyasının olması;

- vaxtı keçmiş borcun maliyyə nəticələrinin vaxtında silinməsi, onların alınması üçün tədbirlər, zəruri təsdiqedici sənədlərin mövcudluğu;

- mürəkkəb hesablaşma formalarından (əvəzləşdirmə, barter, veksəl və s.) istifadə edərək, öhdəliklərə xitam verilməsinin uçotda əks olunmasının qanuni və vaxtında olması.

Yoxlama zamanı aşkar olunan potensial pozuntular təsadüfi və ya məqsədyönlü ola bilər. Auditorun peşəkar mülahizəsi, şübhəli əməliyyatları ümumi saydan ayırmaq qabiliyyəti xüsusilə vacib rol oynayır.

Yoxlama zamanı müəyyən edilmiş pozuntular növlərinə və maliyyə hesabatlarına təsir dərəcəsinə görə qruplaşdırılır. Aşağıdakılar ən tipik olaraq təsdiqlənə bilər:

- hesab səhvləri;

- balans məlumatlarının uyğunsuzluğu;

- uçot metodikasının pozulması;

- gəlirlərin və müvafiq debitor borclarının uçotda vaxtında və ya natamam əks olunması;

- vaxtından əvvəl ƏDV əks olunması;

- lisenziyanın olmaması;

- ilkin sənədlərin hazırlanmasında pozuntular;
- məzənnə və məbləğ fərqlərinin uçotda səhv əks olunması, xarici məzənnənin düzgün istifadə edilməməsi;
- şübhəli borclar üçün əsassız bir ehtiyatın formalaşdırılması;
- qarşı tərəflərlə hesablaşmaların inventarlaşdırılmasına dair uçot siyasətinin və qanunvericiliyin pozulması;
- təşkilatın iş axını üzrə təsdiq edilmiş cədvəlin olmaması;
- üç tərəfli əvəzləşdirmə aparmadan bir tərəfin borcunu digər tərəfin debitor borcları ilə silinməsi;
- sonlanmış iddia müddəti üzrə borcların vaxtında silinməsi;
- ehtiyat yaradıldıqda əməliyyat olmayan xərclər hesabına borcun silinməsi;
- sonrakı silinmə ilə ümitsiz borcun qanunsuz tanınması;
- hesabat tarixinin ardından baş verən mühüm hadisələrin və iqtisadi fəaliyyətin şərti faktlarının hesabatında əks olunmaması;
- debitor borclarının yığılması üçün tədbirlərin görülməməsi, debitor borclarının səmərəsiz minimuma endirilməsi;
- sənədlərin arxivdə saxlanması şərtlərinin pozulması.

Şübhəli hesablar üçün bunlar müəyyən müddətdə qaytarılmayan və girovla təmin olunmayan bir şirkətdən alınacaq borclardır. Bu cür ehtiyatlar hesabat tarixində bütün şübhəli borcun inventarizasiya məlumatlarına əsasən formalaşır. Şübhəli borcların passiv sintetik hesabında şübhəli borclar üçün təxmini ehtiyat yaradılmışdır.

İqtisadi fəaliyyət zamanı əmlakın dəyərinin artması ilə şirkət əlavə vəsait əldə edir. Bu aktivlər öz vəsaitlərinin mənbələrindən biri olan bu təşkilatın əlavə kapitalını təşkil edir.

Nizamnamə kapitalı, şirkətin dövriyyədə olan aktivlərinin yenidən qiymətləndirilməsindən, satış qiyməti ilə şirkətin nizamnamə kapitalının (səhm mükafatı) formalaşması zamanı alınan səhmlərin dəyəri ilə məzənnə arasındakı fərqdən ibarətdir.

Aşağıdakı şərtlər edildiyi təqdirdə vergi ödəyicisi şübhəli iddiaları silə bilər:

- silinmə zamanı mühasibat uçotunda əks olunduqda;
- ortaya çıxmış qaydada tərtib olunmuş aşağıdakı sənədlər olduqda:
- hesab-fakturalar, vergi ödəyicisinin qeydiyyatdan keçdiyi yerdəki vergi orqanının bu xərclərin çıxılması barədə yazılı bildirişi.

Borclu müflis elan edildiyi təqdirdə, bu maddənin əvvəlki bəndlərində göstərilən sənədlərə əlavə olaraq, borclunun müflis elan edilməsi barədə məhkəmə qərarını və ədliyyə orqanlarının onun Dövlət Reyestrindən çıxarılması barədə qərarını da təqdim etmək lazımdır.

Yuxarıda göstərilən şərtlər yerinə yetirildikdə, vergi ödəyicisi borclunun müflis elan edildiyi vergi dövrünün nəticələrinə əsasən şübhəli borcun məbləğini silmək hüququna malikdir. Kommunal xidmətlər və rabitə xidmətləri üçün əhali şübhə doğuran iddialar üzrə yuxarıda göstərilən şərtlərə uyğunluq tələb olunmur. Vaxtı keçmiş borclar yaradılmış komissiyanın təklifi ilə silinir.

İddia müddəti ötmüş borclar və tutulmaq üçün real olmayan digər borclar silinir. Dünya praktikasında şübhəli borclarının silinməsi üçün 2 metod mövcuddur:

1. Borc ehtiyatının hesablanması və bu ehtiyat hesabına borcun silinməsi üsulu;
2. Ehtiyatlar yaratmadan debitor borclarının birbaşa silinməsi metodu.

Şübhəli borclara dair ehtiyat ortaya çıxarkən və istifadə edərkən aşağıdakı şərtlər nəzərə alınmalıdır:

- ehtiyatın yaradılması təşkilatın mühasibat siyasətində göstərilməlidir;
 - şübhəli borclar üzrə ehtiyat yalnız satılmış məhsullar, mal, iş və xidmətlər üzrə hesablaşmalar üçün yaradılır;
 - şübhəli borclara görə ehtiyatın məbləği hesabat dövrünün son günü aparılan debitor borclarının inventarizasiyasının nəticələrinə əsasən müəyyən olunur;
 - şübhəli borc üçün yaradılan ehtiyatın ümumi məbləği hesabat (vergi) dövrünün gəlirlərinin 10% -dən çox ola bilməz;
 - ehtiyat məbləği hər şübhəli borc üçün ayrıca hesablanır;
 - ehtiyat məbləği borcun vaxtından asılı olaraq hesablanır.
- Ehtiyatın məbləği aşağıdakı kimi hesablanır:

1) ödəmə müddəti 90 gündən artıq olan şübhəli borclar üçün - yaradılan ehtiyatın məbləğinə inventarizasiya əsasında müəyyən edilmiş borcun tam məbləği daxildir;

2) ödəmə müddəti 45 ilə 90 gün (daxil olmaqla) olan şübhəli borclar üzrə - ehtiyat məbləğinə bir inventarizasiya əsasında müəyyən edilmiş borc məbləğinin 50 faizi daxildir;

3) 45 günədək ödəmə müddəti olan şübhəli borclar üçün - yaradılmış ehtiyatın məbləği artırılmır.

Şübhəli borc ehtiyatı təşkilat tərəfindən yalnız ümitsiz borclardakı ziyanları yerinə aradan qaldırmaq üçün istifadə oluna bilər (Арене Э., Лоббек Д. 2018: с.560).

Cari hesabat dövründə tam istifadə olunmayan şübhəli borclar üzrə ehtiyat məbləği növbəti hesabat dövrünə keçirilə bilər. Bu halda, inventarizasiyanın nəticələrinə əsasən yeni yaradılmış ehtiyatın miqdarı əvvəlki hesabat dövrünün ehtiyat qalığının məbləği ilə tənzimlənə bilər.

Ehtiyat yaradılmadığı təqdirdə, tələb olunma müddəti bitmiş debitor borcları və yığılması üçün real olmayan digər borclar təşkilatın xərclərinə daxil edilir.

Şirkətin dəyəri hesablanarkən borc hesablarının qiymətləndirilməsi cari aktivlərin ən dəqiq miqdarında seçim etmək üçün lazımdır.

Cədvəl 4: (debitor borclarının növündən asılı olaraq)

Əməliyyatın məzmunu	Borc
Şübhəli (ümitsiz) gəlir debitor borcları	
Verilmiş kreditlər (borclar) üzrə şübhəli (alınmayan) debitor borcları silinmişdir	-
Verilən avanslar üzrə şübhəli (ümitsiz) hesablar silinmişdir	-
Hesabatlı şəxslərin silinmiş şübhəli (ümitsiz) hesabları	-
Məhkəmə qərarı əsasında səhvlərin müəyyənləşdirməməsi səbəbindən zərər üçün alacaq borcları silinmişdir	-

Mənbə: Namazova C.B. Kazimov R.N. 2012: Materialları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə bilinmiş borc tutma proseduru bərpa etmək üçün əsaslar olmalıdır.

Nümunə. “Azərtunelmetrotikinti” səhmdar cəmiyyətində cədəllərə baxaq.

Cədvəl 5: Debitor borcların quruluşunun və dinamikasının təhlili

Göstəricilər	İllər				
	2014	2015	2016	2017	2018
A	1	2	3	4	5
1. Mallara, iş və Xidmətlər görə borclar, İki ilə Nisbətən, %-l	704478	792895	787072	812593	966094
2. Törəmə Müəssis əl ərlə hesablaşmalar • İki ilə Nisbətən %-l	–	112,55	99,26	103,24	118,89
3. Bütçə ilə Hesablaşmalar İki ilə Nisbətən l -%	191025	43299	64470	64027	70409
4. Sair əməliyyatlar üzrə heyətlərlə hesablaşmalar İki ilə	–	226,67	148,89	99,31	109,97
	–	58182	31959	47151	94589
	–	–	54,93	147,54	200,61
	–	–	–	–	1446
Nisbətən %-l S. Sair debitorlarla hesablaşmalar İki ilə nisbətən %-l	46490	69854 15,02	28993 415,06	145950 50,34	144004 98,67
Verilmiş avanslar	215	–	–	–	1053
Yekunu	770285	964230	912494	1069721	1275096

Mənbə: Şübhəli borclar üzrə ehtiyatın yaradılması. Ümitsiz borcların silinməsi, <https://www.muhasib.az/meqale.php?id=109>, materialları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

İcarə müqaviləsinə əsasən, bir müəssisə fərdi sahibkara istifadə üçün yer verdi. Müqavilə üzrə ödəmə aylıq 2.000 manat dəyərində tapılmışdır. Müqavilənin sonunda kirayəçi binanı boşaltmış, lakin son bir ay üçün ödəmə etməmişdir. Keçmiş kirayəçi ilə işlərin müvəffəqiyyətsiz bir şəkildə aparılmasından sonra, müəssisə məhkəməyə, ödənilməmiş kirayə (2.000 manat) miqdarında, müqavilənin tələblərini rədd etdiyinə görə (500 manat) ziyana görə təzminat verilməsi ilə əlaqəli məhkəməyə müraciət etmişdir. Məhkəmə prosesi bitdikdən sonra məhkəmə fərdi sahibkarın (keçmiş kirayəçinin) müflis elan edilməsinə qərar verdi.

Eyni zamanda, başqalarının vəsaitlərindən istifadə üçün yığılmış məbləğlər və faizlər mühasibat uçotuna köçürülmədən balansdan silinir, çünki onların hesablanması iddia bəyannaməsi verildiyi vaxt və toplama prosedurunun bərpası halında yenidən hesablanı bilər.

Debitor borclarını təhlil edərkən, son illərdə bu 'öhdəliklərin' dinamikasını araşdırmaq üçün əvvəlcə balansdakı aktivin üçüncü hissəsində verilmiş təfərrüatları istifadə edirik. Belə bir analiz, işin hansı istiqamətdə dərinləşdirilməli olduğunu, hansı borcların daha ətraflı araşdırılması lazım olduğunu müəyyənləşdirməyə imkan verir. Təhlil etdiyimiz "Azertunelmetro tikinti" S.C.-də 2014-2018-ci il debitor borclarının dinamikasını xarakterizə edən göstəricilər ətraflı analitik cədvəl 5-də verilmişdir.

Analitik cədvəldəki məlumatlardan göründüyü kimi, Azertunelmetro tikinti ASC-nin debitor borcları əvvəlki ilə 2017-ci ildə -5.4, 2018 və 2015-ci illərdə 2 olaraq reallaşmışdır. Debitor borclarının dördüdə üçü fəaliyyətlər hesabına ödənilməmiş məbləğlərdir. 2019-cu ildə məhsullar, iş və xidmətlər üzrə debitor borcları 2015-ci ilə nisbətən artmışdır $(966094 \times 100 : 704478) - 100 = 7.14$. Ümumiyyətlə, debitor borclarındakı artım müsbət bir artım kimi qəbul edilməməlidir. Debitor borcları, müəssisə kapitalının dövriyyədən çıxarılması kimi tam ödəniş və tam geri ödəmə ərzində qazancsızlıq (başqalarına gəlir təmin etmək) kimi xarakterizə olunur. Ancaq unutmamaq olmur ki, bazar iqtisadiyyatına keçiddə əhəmiyyətli inkişaf və bu inkişaf əlaqəli hesablaşmalar dövlət qurumları tərəfindən tənzimlənir.

1996-cı ildən sonrakı dövrdə iqtisadiyyatın bütün sahələrində bir az daha yüksək artım tempi, podratçılar da daxil olmaqla, iqtisadiyyatın bütün sahələrində debitor borclarının artmasına səbəb oldu.

Müxtəlif növ debitor borclarının mənbələri və onların alınması - azaldılması üsulları da fərqlidir. Məsələn, hesabat dövründə büdcəyə artıq ödəmələr, ƏDV, istehlak vergisi, əmlak vergisi, gəlir v, mənfəət vergisi və s. ilə əlaqəli borclar növbəti hesabat dövründə göstərilir. İddiaların struktur analizi təhlilin hansı istiqamətdə dərinləşdirilməli olduğunu müəyyənləşdirmək üçün lazımdır. Tədqiqat mövzusu olaraq seçilən "Azertunelmetro tikinti" səhmdar cəmiyyətindəki debitor borclarının quruluşu barədə məlumat aşağıdakı 3 analitik cədvəldə verilmişdir.

Cədvəl 6: Debitor borclarının strukturunun və dinamikasının təhlisi (ilin sonuna olan məlumatlar üzrə)

№	Göstəricilər	İllər			
		2017		2018	
		Məbləği, min manatla	Yekuna nisbətən %-1	Məbləği, min manatla	Yekuna nisbətən %-1
1	Fəaliyyətlərə görə borclar	792895	82,2	787072	86,4
2	Törəmə müəssisələri ilə hesablaşmalar (78)	43299	4,5	64470	7,00
3	Büdcə ilə hesablaşmalar	58182	6,1	31959	3,5
4	Sair əməliyyatlar üzrə heyətlərlə hesablaşmalar (73)	-	-	-	-
5	Sair debitorlarla hesablaşmalar	69894	7,2	28993	3,17
	Yekun	964270	100,0	912494	100,0

Mənbə: Şübhəli borclar üzrə ehtiyatın yaradılması. Ümitsiz borcların silinməsi, <https://www.muhasib.az/meqale.php?id=109>, materialları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

İlin əvvəlində və sonunda alınacaq ödənişlə bağlı məlumatlar balans hesabatına və digər hesabat formalarına daxil edilir. Bəzi iqtisadçılar bu iki məbləğin cəmini 2-yə bölməyi tövsiyə edirlər ki, illik debitor borcları əldə etsinlər. Debitor borclarının təxmini ödəmə müddəti, təxmini debitor borcunun 365-ə vurulması və hesabat ili

müddətində alınan borc haqqına bölünməsi ilə müəyyən edilir. Bunu aşağıdakı şərti nümunədə xeyli aydın görmək olar.

Cədvəl 7: Debitor borclarının dövr sürətinin təhlili

Göstəricilər	Keçən ildə	Hesabat ilində	Kənarlaşma +,-
A	1	2	3
1 .Debitor borclarının orta illik qalığı , manatla	872600	884560	+11960
2.İl ərzində debitor borclar daxil olmuşdur, manatla	1826660	1013640	-803020
S.Debitor borclarının dövr sürəti, gün.	174	318	-144
4.Orta hesabla 1 gündə daxil olmuşdur, manatla (s t 2:365)	5004,5	2777	-2227,5

Mənbə: Şübhəli borclar üzrə ehtiyatın yaradılması. Ümitsiz borcların silinməsi, <https://www.muhasib.az/meqale.php?id=109>, materialları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Təqdim olunan məlumatlardan görüldüyü şəkildə hesabat ilində debitor borclarının dövriyyə nisbəti əvvəlki ilə nisbətən 144 gün azalıb. Alınacaq dövrdə azalma mühasibat işinin pul gəlirlərini $-144 \times 5004.5 = 720640$ manat azaldıb. Təhlil zamanı fərdi borcalanlarla, xüsusən daimi yaşayış yerlərində, mal, olan təşkilatlarla qısa müddətli (onilliklər ərzində) ətraflı bir səy sərf etməyə davam etmə ehtimalını müəyyənləşdirmək lazımdır. Debitor borclarının analizi zamanı büdcə qurumlarına və büdcədən kənar fondlara edilmiş artıq ödənişlərdən yaranan debitor borclarının bağlanması tədbirləri daha ətraflı araşdırılır.

III FƏSİL. İSTEHSAL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ ŞÜBHƏLİ BORCLAR ÜZRƏ EHTİYATLARIN YARDILMASI VƏ SİLİNMƏSİNİN UÇOTU VƏ AUDİTİ METODİKASININ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ

3.1. Şübhəli və ümitsiz debitor borcların uçotunun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyası, ölkə müəssisələrinin xarici əmtəə, xidmət, informasiya və fond bazarlarının çıxması, bu bölmədə mövcud olan beynəlxalq qaydalar, standartlar, milli normativ hüquqi baza nəzərə alınmaqla uçot və hesabat prosesinin yenidən qurulmasını zəruri etmişdir. Məlumdur ki, uçotun yaradılması və edilməsi, hesabatın tərtib edilməsinin başlıca şərtlərindən biri müvafiq Hesablar Planının mövcud olmasıdır. Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi kommersiya təşkilatları üçün 18 aprel 2006-cı il tarixi 1-38 nömrəli qərarı ilə yeni Standartlar üzrə Hesablar Planı təsdiq etmişdir. Həmin Hesablar Planı maliyyə hesabatının yaradılması tələblərinə uyğunlaşdırılmış, onun bütün elementlərinin (aktivlərin, kapital və öhdəliklərin, gəlirlərin və xərclərin) mövcudluğu və hərəkəti üzrə məlumatları, faktları qeydiyyatdan keçirmək və qruplaşdırmaq üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Əvvəllər şübhəli və ümitsiz borcları uçotu daha sadə yolla aparılırdısa, yeni standartın gəlişindən sonra, yəni 1 Yanvar 2018-ci ildən etibarən 9 sayılı “Maliyyə aləti” adlı MHBS-nin tətbiq olunması nəticəsində bu uçot daha mürəkkəb forma aldı. Burada aktivlərin ədalətli dəyəri ən önəmləi məqamlardan biri hesab edilir. Debitor borclarına görə ehtiyat yaradan zaman və ya ümitsiz borc kimi silən zaman, gözlənilən kredit riskləri nəzərə alınır və ona əsasən hesablamalar aparılır (MHBS 9- 5.5). Standartda əhatə olunan bəzi əsas maddələrə nəzər yetirək.

5.1.3-ci maddəyə aid olan debitorları istisna edərə, ilkin tanıma zamanı müəssisə aktiv və ya öhdəliyini onların ədalətli dəyəri üstəgəl və ya çıx, aktiv və ya öhdəliyi fərqi mənfəət və ya zərərdə əks olunmaqla ədalətli dəyərdə olmayan halda, maliyyə aktiv və ya maliyyə öhdəliyinin qazanılması və ya emissiyasına birbaşa aid edilə bilən əməliyyat xərcləri kimi ölçməlidir.

5.1.2 Müəssisə sonradan amortizasiya dəyəri ilə ölçülən bir aktivin hesablaşma tarixi uçotundan istifadə etdikdə, aktiv əvvəlcə ticarət tarixindəki ədalətli dəyəri ilə bilinir. 5.1.3 5.1.1-ci bənddə göstərilən tələbə baxmayaraq, müəssisə, debitor borclarının IFRS 15-ə uyğun olaraq əhəmiyyətli bir maliyyələşdirmə komponenti olmadığı təqdirdə, ticarət debitor borclarını əməliyyat qiyməti ilə (MHBS 15-də müəyyənləşdirildiyi kimi) ölçməlidir.

5.2 Maliyyə aktivlərinin sonrakı ölçülməsi

5.2.1 İlk tanınma sonrası müəssisə 4.1.1-4.1.5-ci maddələrə uyğun olaraq maliyyə aktivini aşağıdakı qiymətlərlə ölçməlidir: (a) amortizasiya dəyəri; (b) digər ümumi gəlirlər vasitəsilə ədalətli dəyər; yaxud da (c) gəlir və ya zərər hesabına ədalətli dəyər.

5.4 Amortizasiya olunmuş maya dəyərinin ölçülməsi Maliyyə aktivləri Effektiv faiz metodu

5.4.1 Faiz gəliri effektiv faiz üsul ilə hesablanmalıdır. Bu, aşağıdakılar istisna olmaqla, bir maliyyə aktivinin ümumi balans dəyərinə təsirli faiz dərəcəsi tətbiq edilməklə hesablanmalıdır: (a) alınmış və ya mənfəət götürülmüş kredit dəyərsizləşmiş maliyyə aktivləri. Bu maliyyə aktivləri üçün müəssisə, ilkin tanınmadan maliyyə aktivinin amortizasiya edilmiş dəyərinə krediti ilə tənzimlənən effektiv faiz səviyyəsini tətbiq etməlidir. (b) satın alınmayan və ya kredit dəyərsizləşmiş maliyyə aktivləri olan, lakin sonradan kredit dəyərsizləşmiş maliyyə aktivlərinə çevrilmiş maliyyə aktivləri. Bu maliyyə aktivləri üçün müəssisə effektiv faiz dərəcəsini sonrakı hesabat dövrlərində maliyyə aktivinin amortizasiya dəyərinə tətbiq etməlidir.

5.4.2 Bir hesabat dövründə 5.4.1 (b) bəndinə uyğun olaraq maliyyə aktivinin amortizasiya dəyərinə effektiv faiz metodu tətbiq edərək faiz gəlirlərini hesablayan müəssisə, sonrakı hesabat dövrlərində faizləri hesablamalıdır. maliyyə aləti üzrə kredit riski maliyyə aktivinin artıq kredit dəyərsizləşməməsi və yaxşılaşdırmanın 5.4-cü bənddə göstərilən tələblərdən sonra baş verən bir hadisə ilə obyektiv əlaqəli ola bilməsi üçün yaxşılaşması halında təsirli faiz dərəcəsini ümumi balans dəyərinə tətbiq etməklə gəlir. 1 (b) tətbiq edilmişdir (borcalanın kredit reytingində bir

yaxşılaşma kimi). 1 7.2.21-ci maddəyə görə, müəssisə bu Standartın 6-cı fəslindəki tələblər əvəzinə 39 №-li MUBS-da hedcinq uçotu tələblərini tətbiq etməyə davam etmək üçün uçot siyasəti olaraq seçə bilər. Müəssisə bu seçkiləri etmişsə, bu Standartdakı Fəsil 6-da xüsusi hedcinq mühasibat tələblərinə istinadlar əhəmiyyət kəsb etmir. Bunun əvəzinə müəssisə, 39 №-li MUBS-a müvafiq hedcinq mühasibat tələblərini tətbiq edir.

Müqavilə üzrə pul vəsaitlərinin hərəkətinin dəyişdirilməsi

5.4.3 Bir maliyyə aktivinin müqaviləyə aid pul vəsaitlərinin dinamikası yenidən müzakirə edildikdə bu maliyyə aktivinin bu Standarta görə ləğv edilməsinə səbəb olmadıqda, müəssisə maliyyə aktivinin ümumi balans dəyərini yenidən hesablayacaq və dəyişiklik mənfəət və ya zərərini tanımalıdır. Maliyyə aktivinin ümumi balans dəyəri, ilkin effektiv faiz dərəcəsi (yaranmış kredit dəyərdən düşmüş maliyyə aktivləri üçün kredit düzəlişli effektiv faiz dərəcəsi) ilə diskontlaşdırılan yenidən müzakirəyə çıxarılan və ya dəyişdirilmiş müqavilə üzrə pul vəsaitləri axınının cari dəyəri kimi yenidən hesablanmalıdır.

6.5.10-cu bəndə uyğun olaraq hesablanmış yenidən işlənmiş effektiv faiz dərəcəsi. Yaranan hər hansı bir məsrəf və ya ödəniş, dəyişdirilmiş maliyyə aktivinin balans dəyərini tənzimləyir və dəyişdirilmiş maliyyə aktivinin qalan müddəti ərzində amortizasiya edilir.

5.4.4 Müəssisə maliyyə aktivinin tamlıqda və ya onun bir hissəsini bərpa etmək üçün əgəlabatan gözləntiləri olmadıqda, maliyyə aktivinin ümumi balans dəyərini birbaşa azaltmalıdır. Silinmə, tanınmanın dayandırılması hadisəsini təşkil edir.

5.5 Gözlənilən kredit itkilərinin tanınması

5.5.1 Müəssisə 4.1.2 və ya 4.1.2A bəndlərinə uyğun olaraq ölçülən maliyyə aktivi üzrə gözlənilən kredit zərərləri üçün zərər ehtiyatını, icarə debitor borcu, müqavilə aktivi və ya 2.1 (g), 4.2.1 (c) və ya 4.2.1 (d) bəndlərinə uyğun olaraq dəyərsizləşmə tələblərinin tətbiq olunduğu bir kredit öhdəliyi və maliyyə zəmanəti müqaviləsi.

5.5.2 Müəssisə, 4.1.2A bəndinə müvafiq olaraq başqa məcmu gəlirlər vasitəsilə ədalətli dəyər ilə ölçüləmiş maliyyə aktivləri üçün zərər ehtiyatının

tanınması və ölçülməsi üçün dəyərsizləşmə tələblərini tətbiq etməlidir. Bununla birlikdə, zərər ehtiyatı digər məcmu gəlirdə tanınmalıdır və maliyyə vəziyyəti hesabatında maliyyə aktivinin balans dəyərini azaltmamalıdır.

5.5.3 5.5.13-5.5.16-cı bəndlərə əsasən, hər hesabat tarixində müəssisə, maliyyə aləti üzrə kredit riski artmışdırsa, maliyyə aləti üzrə zərər ehtiyatını ömür boyu gözlənilən kredit itkilərinə bərabər məbləğdə ölçməlidir.

5.5.5 5.5.13-5.5.16-cı bəndlərə əsasən, hesabat tarixində maliyyə aləti üzrə kredit riski ilkin tanınmadan bəri əhəmiyyətli dərəcədə artmamışdırsa, müəssisə bunun üçün zərər ehtiyatını ölçməlidir.

5.5.6 Kredit öhdəlikləri və maliyyə zəmanəti müqavilələri üçün müəssisənin geri qaytarılmayan öhdəliyin tərəfi olduğu tarix, dəyərsizləşmə tələblərinin tətbiqi məqsədilə ilkin tanınma tarixi hesab olunur.

5.5.7 Müəssisə maliyyə aləti üzrə zərər ehtiyatını əvvəlki hesabat dövründə ömür boyu gözlənilən kredit itkilərinə bərabər məbləğdə ölçmüş, lakin cari hesabat tarixində 5.5.3-cü bəndin artıq yerinə yetirilmədiyini müəyyənləşdirmişdirsə, müəssisə zərər ehtiyatını cari hesabat tarixində 12 aylıq gözlənilən kredit zərərlərinə bərabər bir məbləğdə ölçmək.

5.5.8 Müəssisə gəlir və ya xərc hesabat tarixində zərər ehtiyatının tanınması üçün tələb olunan məbləğə uyğunlaşdırılması üçün tələb olunan gözlənilən kredit zərərlərinin (və ya geri qaytarılması) məbləğini dəyərsizləşmə mənfəəti və zərəri kimi tanımalıdır.

5.5.9 Hər hesabat tarixində müəssisə, maliyyə aləti üzrə kredit riskinin ilkin tanınmadan bəri əhəmiyyətli dərəcədə artıb-artmadığını qiymətləndirməlidir. Qiymətləndirmə aparılarkən müəssisə, maliyyə vəsaitinin gözlənilən ömrü ərzində baş verə biləcək borc riskinin dəyişməsini gözlənilən kredit itkisi məbləğindəki dəyişiklik əvəzinə istifadə etməlidir. Bu qiymətləndirməni aparmaq üçün müəssisə hesabat tarixində maliyyə alətində baş vermiş bir defolt riski ilə maliyyə alətində ilkin tanınma tarixində baş vermiş bir ödəmə riski ilə müqayisə etməli və əsaslandırılmış və dəstəklənən məlumatları nəzərə almalıdır. həddindən artıq xərc

və səy göstərilmədən əldə edilər ki, bu isə ilkin tanınmadan öncə kredit riskinin əhəmiyyətli dərəcədə artdığını göstərir.

5.5.10 Müəssisə, maliyyə alətinin hesabat tarixində aşağı kredit riskinə malik olduğu müəyyən edildikdə, maliyyə aləti üzrə kredit riskinin ilkin tanınmadan bəri əhəmiyyətli dərəcədə artmadığını güman edə bilər.

5.5.11 Məqsədli məlumat həddən artıq xərc və səy göstərilmədən əldə olunarsa, müəssisə ilkin tanınmadan öncə kredit riskinin əhəmiyyətli dərəcədə artıb-artmadığını müəyyən edərkən yalnız vaxtı keçmiş məlumatlara etibar edə bilməz. Lakin vaxtı keçmiş statusdan (fərdi və ya qrup əsasda) daha perspektivli məlumatlar lazımsız xərc və səy göstərilmədən əldə edilə bilmədikdə, müəssisə vaxtı keçmiş məlumatları istifadə edərək kreditdə əhəmiyyətli artımların olub-olmadığını müəyyən edə bilər.

Müəssisənin kredit riskinin əhəmiyyətli dərəcədə artmasını necə qiymətləndirməsindən asılı olmayaraq, müqaviləli ödəmələr 30 gündən çox olduqda, maliyyə aktivindəki kredit riskinin ilkin tanınmadan bəri əhəmiyyətli dərəcədə artdığı barədə təkzib edilən bir fərziyyə mövcuddur. Müəssisə, həddindən artıq xərc və səy göstərilmədən əldə edilə bilən ağlabatan və dəstəklənən məlumatlara sahibdirsə və müqavilə əsasında BMHS 9 IFRS ödənişlərinin 30-dan çox olmasına baxmayaraq kredit riskinin ilkin tanınmadan bəri əhəmiyyətli dərəcədə artmadığını nümayiş etdirirsə, müəssisə bu fərziyyəni təkzib edə bilər.

5.5.12 Bir maliyyə aktivini üzrə müqaviləyə aid pul vəsaitlərinin dinamikası yenidən müzakirə edilmiş və ya fərqləndirilmiş və maliyyə aktivinin tanınması dayandırılmamışdırsa, müəssisə maliyyə alətinin kredit riskində əhəmiyyətli bir artım olub-olmadığını qiymətləndirməlidir.

5.5.3: müqayisə olunmaqla: (a) hesabat tarixində baş vermiş bir ödəmə riski (dəyişdirilmiş müqavilə şərtlərinə əsasən); və (b) ilkin tanınma vaxtı olan bir defolt riski (orijinal, dəyişdirilməmiş müqavilə şərtlərinə əsasən). Alınmış və ya mənşə edilmiş kredit dəyərdən düşmüş maliyyə aktivləri

5.5.13 5.5.3 və 5.5.5-ci maddələrə baxmayaraq, hesabat tarixində müəssisə, ilkin tanınmadan bəri ömür boyu gözlənilən kredit zərərlərindəki məcmu

dəyişiklikləri satın alınmış və ya mənşə üçün yaranan zərər kimi qiymətləndirməlidir. kredit dəyərsizləşmiş maliyyə aktivləri.

5.5.14 Hər hesabat tarixində müəssisə gəlir və ya xərcdə ömür boyu gözlənilən kredit zərərlərindəki dəyişiklik məbləğini dəyərsizləşmə mənfəəti və ya zərəri kimi tanımalıdır.

Müəssisə, ömür boyu gözlənilən kredit itkiləri, ilkin tanınma zamanı təxmin edilən pul vəsaitlərinin hərəkətinə daxil olan gözlənilən kredit itkisi məbləğindən az olsa da, ömür boyu gözlənilən kredit zərərlərindəki əlverişli dəyişiklikləri dəyərsizləşmə mənfəəti olaraq tanımalıdır. Ticarət debitor borcları, müqavilə varlıqları və icarə debitor borcları üçün sadələşdirilmiş yanaşma

5.5.15 5.5.3 və 5.5.5-ci bəndlərə baxmayaraq, müəssisə zərər ehtiyatını ömür boyu gözlənilən kredit itkilərinə bərabər məbləğdə ölçməlidir: (a) ticarət borcları və ya müqavilə MHBS 15-ə aid olan əməliyyatlar nəticəsində yaranan aktivlər və (i) MHBS 15-ə uyğun olaraq əhəmiyyətli bir maliyyələşdirmə komponenti olmadığı (və ya müəssisə, MHBS 15-in 63-cü bəndinə uyğun olaraq praktik məqsəduyğun olduqda) ; və ya (ii) müəssisə, uçot siyasəti olaraq zərər ehtiyatını ömür boyu gözlənilən kredit zərərlərinə bərabər bir məbləğdə ölçməyi seçərsə, MHBS 15-ə uyğun olaraq əhəmiyyətli bir maliyyələşdirmə komponenti ehtiva edir.

5.5.16 Müəssisə ticarət debitor borcları, icarə debitor borcları və müqavilə aktivləri üzrə uçot siyasətini bir-birindən asılı olmayaraq seçə bilər.

5.5.17 Müəssisə maliyyə alətinin gözlənilən kredit zərərlərini aşağıdakıları əks etdirən bir şəkildə ölçməlidir: (a) mümkün nəticələrin bir sıra qiymətləndirilməsi ilə təyin olunan qərəzsiz və ehtimal ölçülən məbləğ; (b) pulun vaxt dəyəri; və (c) keçmiş hadisələr, mövcud şərtlər və gələcək iqtisadi şərtlərin proqnozları barədə hesabat tarixində həddən artıq xərc və səy göstərilmədən əldə olunan ağılabatan və dəstəklənən məlumatlar.

5.5.18 Gözlənilən kredit zərərlərini ölçərkən müəssisənin mütləq hər mümkün ssenarini müəyyənləşdirməsinə ehtiyac yoxdur. Bununla birlikdə, bir kredit itkisinin baş verməsi ehtimalı çox az olsa belə, bir kredit itkisinin baş vermə ehtimalını və

heç bir kredit itkisinin baş verməməsini əks etdirərək kredit itkisinin baş vermə riski və ya ehtimalını nəzərə alır.

5.5.19 Gözlənilən kredit itkilərinin ölçülməsi zamanı nəzərə alınacaq maksimum müddət, müəssisənin kredit riskinə məruz qaldığı və daha uzun müddət iş təcrübəsinə uyğun gəlsə də, daha uzun vaxta məruz qalmadığı maksimum müqavilə müddəti (uzadılma variantları daxil olmaqla).

Ölkəmizdə iqtisadiyyatın davamlı tərəqqisi milli uçotun Beynəlxalq Standartlar üzrə transformasiya olunmasını vacib etməkdədir. Milli uçotun və hesabat prosesinin Beynəlxalq standartlara transformasiyası söylədikdə bu sistemin tam həcmli beynəlxalq standart qanunlarına eyniləşdirilməsi başa düşülməkdədir. Gəlirlər uçotunun da beynəlxalq qaydalarının ehtiyaclarına uyğun öyrənilməsi və tərəqqisi çox vacib problemlərdən biri sayılır.

Həmçinin yeni qəbul olunmuş beynəlxalq maliyyə standartlarından biri isə İFRS 15 "Müştərilər ilə müqavilələr üzrə gəlirlər" standartıdır. İndi modernləşdirilmiş standart məqsədi maliyyə hesabatının işlədənlərinə müştərilər ilə müqavilələr üzrə ortaya çıxmış qazanc və pul daxilolmalarının cəhəti, məbləği, zamanı ilə əlaqəli səmərəli məlumatın göstərilməsi vaxtı müəssisənin tətbiq etməli olmalı meyarları tapmaqdır.

Yeni standartlar 01.01.2018-ci ildən başlayaraq qüvvəyə minir. Bununla da, artıq bu ildən başlayaraq hər bir komməriyyə qurumları mənfəətlərin uçotunun İFRS 15 "Müştərilər ilə müqavilə üzrə gəlirlər" adlı standart tələblərinə müvafiq şəkildə edilməli olacaqlar.

Yeni standartın tələblərinə dair gəlirin tanınması bu beş yol üzrə edilir.

1. Müqavilənin seçilməsi mərhələsi, (Identify contract)
2. Öhdəliklərin edilməsinin ortaya çıxarılması mərhələləri, (Identify the performanc obligations)
3. Əməliyyatın qiymətinin tapılması dövrü, (Determine the transaction price)
4. Əməliyyatın dəyərinin öhdəliklər əhatəsində ayrılması mərhələləri, (Allocate the transacton price to each performanc obligation)
5. Gəlirin bilinməsi mərhələləri. (Recognse revenue)

Birinci mərhələlər müqavilələr tapılması dövrüdür.

Müqavilə - hüquqlar və öhdəlikləri seçilmiş iki hüquqi, həmçinin fiziki şəxsin arasında imzalanılmış təminatdır. Müqavilələr üzrə hüquqlar və öhdəliklərin üzə çıxarılması qanunvericiliklə düzəldilir. Standartın tələbinə görə müqavilələr aşağıda göstərilən şərtlərin meyarlarına cavab tapmalıdır.

a. Müqavilə sahibləri vasitəsilə təsbit edilməlidir (yazılı, şifahi yaxud da digər iş təcrübəsinə görə)

b. Təqdim olunan fəaliyyətlər üzrə tərəflərin hüquqlar və öhdəlikləri tapılmalıdır.

c. Fəaliyyətlərə görə edilən ödəmələr seçilməli və bu ödəmələrin baş vermə ehtimalı yuxarı olmalıdır.

d. Müqavilə kommersiya cəhətli olmalıdır.

Əgər təsbitlənmiş müqavilə yuxarıda verilən meyarların ehtiyaclarını ödəməzsə və müəssisə satılan fəaliyyətlərə dair hansısa ödəmə əldə etsə, həmin vaxt gəlir aşağıda göstərilən şərtlər daxilində bilinməlidir.

Müqavilələrdə fərqliliklərin olması şəxslərin razılığı əsasında yaxud da ayrıca müqavilə olaraq və ya da real müqavilələrin tərkib hissəsi olaraq yazılı və şifahi şəkildə gerçəkləşdirilə bilər.

İkinci mərhələ - Öhdəliklər edilməsinin tapılması mərhələsidir.

Alıcı ilə müqavilə bağlanmış vaxt vəd verilmiş proseslər qiymətləndirilməli və onların göstərilməsi ehtiyacı müəyyənləşdirilməlidir. Həmin dövrdə də gəlir tanınmasının əsas meyarı müqavilə üzrə alıcıya göstərilən proseslər seçilən olması və aktiv üzərindəki nəzarətin alıcılara toplu halda ötürülməsindən ibarət olmaqdadır. Aktiv üzərində nəzarət ötürülməsi söylərkən aktivdən işlədərək ondan tam şəkildə mənfəət əldə etməkdən əhatə edilmişdir. Nəzarətin ötürülməsi bu vəziyyətlərdə nəzərdə tutulmaqdadır.

- Alıcı müəssisələrin götürdüyü aktiv üzrə ödəmə hüququ qazanmalıdır.
- Alıcı vasitəsilə aktiv əhatəsində mülkiyyət hüququ götürməlidir.
- Aktiv fiziki formada alıcılar tərəfindən qazanılmalı və istifadə hüququ alıcılara ötürülməlidir.

Əmtəə və xidmətlər bu şərtlər əhatəsində müəyyənləşdirilmiş hesab oluna bilər:

a. istehlakçının fəaliyyətlərdən ya ayrıca və ya digər resurslar ilə bir yerdə mənfəət qazana bilməsi şansının olması,

b. alıcıya ötürüləcək prosedurların ayrıca olaraq seçilməsi.

Alıcı vasitəsilə yoxlama qiymətləndirilən zaman, satıcı qurum üsulu ilə bu məhsulları geri alınması qaydasının müqavilədə qeyd olunması halına da əsaslı diqqət yetirilməlidir. Bu cür müqavilənin ismi "Geri satınalma müqaviləsi" dir. Geri satınalma müqaviləsi - müəssisə vasitəsilə aktivin satılması və eyni zamanda, aktiv geri alınması ilə əlaqəli vədi yaxud da opsiyonu verilən (eyni və ya digər müqavilədə) razılaşmalardır.

Əsasən geri alma müqaviləsinin verilmiş üç hüquqi forması mövcuddur.

a. aktivlərin geri alınması ilə əlaqəli qurumun öhdəlikləri (forvard);

b. aktivlərin geri alınması ilə vasitəsilə təşkilatın hüquqları (kol opsiyonu); və

c. müştərilərin ehtiyacları ilə aktivlərin geri alınması yolu ilə müəssisə öhdəliyi (put opsiyonu).

Verilən hüquqların müddəti müqavilədə verilməlidir. Bir halda ki, müəssisələrin aktivini geri alma və ya satma hüququ olarsa, o zaman alıcı nəzarəti qazanmır və satıcı gəlirləri tanımır. Bu səbəbdən alıcının qazandığı aktiv üzərində nəzarəti dayandırılır. Əgər geri alma prosesi maliyyələşmə ilə əlaqədirdə, həmin vaxt satıcı aktivini öz balansında aktiv olaraq göstərməli olacaqdı. Alıcıdan daxil olan ödəməni də öhdəliyi şəklində balansda tanıyacaqdır. Bəzi hallarda müqavilə üzrə qeyd olunmuş geri alma hüququn vaxtı qurtararsa və bu hüquqdan işlədilməzsə, o zaman alıcı qurum öncələr tanıdığı öhdəliyi gəlir şəklində tanıya biləcəkdə. Aşağıda göstərilən nümunəyə baxaq.

Nümunə 1.

A şirkəti B qurumuna miqdarı 2000 manat olan mal satmışdır. B təşkilatı bu pulun hamısını A şirkətinə ödəmişdi. Müqavilə şərtinə görə A şirkətin 3 ay müddətində bu malları geri alma hüququ mövcuddur. Bu vaxt A şirkəti əldə etmiş olduğu məbləği 3 ay müddətində maliyyə öhdəliyi şəklində tanımalıdır. Bir halda ki,

üç ay sonra A şirkəti həmin hüququndan işlətməzsə, o halda bu məbləğ A şirkətinin vasitəsilə gəlir kimi tanınmalıdır.

Gəlir tanınmasının əsas problemlərindən biri isə öhdəlik yerinə yetirilmə səviyyəsinin dəyərləndirilməsidir. Əgər müəssisə bu cür dəyərləndirməli ola bilmirsə, həmin vaxt gəlir, çəkilmiş xərclərin məbləği şəklində tanınmalıdır. Öhdəliyin edilməsi səviyyəsinin ölçülməsi məqsədilə aşağıda göstərilən iki metoddan işlədilir.

a. Görülmüş işlər üsulu (Nəticələr metodu) - Bu metoda dair gəlir müqavilə üzrə təsbit verilən və faktiki olaraq hesabat dövrü alıcıya göstərilmiş mal və xidmətlərinə görə tanınmalıdır.

Nümunə 2.

Alfa şirkətinin özü müqaviləyə dair Betta şirkətin 10 000 manat dəyərində ziyan görmüş 100 ədəd pəncərələrin yenisi ilə dəyişəcəkdir. A qurumu 100 ədəd pəncərədən ancaq 75 ədəd pəncərəni təzəsi ilə əvəz edibdir. Bu halda ki, işlərin 75%-i yerinə yetirilibdir. Nəticə etibarilə Alfa şirkətinə aid olaraq 7500 man (10 000 man*75/100) həcmində məbləği gəlir şəklində tanıyacaqdır.

Çəkilmiş xərclər yolu (Resurs metodu) – Həmin metod üzrə gəlir qurumun qəbul etmiş olduğu səylər və ya resurslar cəlb olunması yekununda öhdəliklərin edilməsi kimi tanınır. Bu cür xərclərə işlədilmiş iş müddəti, material məsrəfləri, avadanlıq gücü məsrəfləri və s. daxil etmək olar.

Müqavilədə verilməyən lakin öhdəliklərin edilməsi vaxtı çəkilən xərclər işlərin edilməsi dərəcəsini müəyyənləşdirərkən gəlirdən çıxılmalıdır. Bu cür xərclərə aşağıda göstərilənləri aid etmək mümkündür:

- Ümumi və administrativ gəliri
- Kommersiya və marketing xərci
- İşlədilməyən əsas vəsaitlər amortizasiya xərcləri
- Materialın itikisi zərərləri
- Normadan çox əmək haqqı və başqa məsrəflər.

Nümunə 3.

Tikinti qurumu müqavilə əsasında ümumi miqdarı 6 000 000 manat evlər tikib toplu olaraq təhvil verməlidir. Müqavilə tələbinə görə müqavilə məsrəfi 3 600 000 manat əhatə etməkdədir. Birinci il üzrə 720 000 manat həcmində məsrəf çəkilməmişdi. Tikinti qurumu gəliri görülən iş həcmində tanıyacaqdır. Bu halda, gəlir aşağıda göstərilən hesablanacaqdır.

Müqavilənin dəyəri : 6 000 000 manat

Yerinə yetirilməsi səviyyəsi : 20 % (720 000 / 3600000)

Gəlirin miqdarı: 1 200 000 manat

Xərcin miqdarı: 720 000 manat

Mənfəətin miqdarı: 480 000 manat

Üçüncü mərhələdə - Əməliyyat qiymətinin tapılması mərhələsidir.

Əməliyyatın qiyməti - Həmin qiymət satıcı müəssisə müqavilədə müəyyənləşdirilən əmtəə və xidmətləri alıcıya verilməsindən sonra qazanmaq hüquq olduğu təzminat məbləği. Təşkilatın əməliyyatın dəyərini seçərkən özünün adi iş təcrübəsi və müqavilə şərtini analiz etməlidir. Əməliyyatın qiyməti seçiləndə aşağıda sadalmış təsirlər faktorlarına baxmaq gərəkdir.

a. Sabit təzminat həcmi (*Fixed consideration*)

b. Dəyişmiş təzminat dəyəri (*accounting for variable consideration*) - buraya endirim, güzəşt, nəticələrə əsasən bonus, kredit, vəsaitlərin geri verilməsi, cərimələr və başqa analogi maddələr daxildir.

c. Qeyri-pul təzminatları (*accounting for non-cash consideration*) - Əgər alıcı qurum müqavilə üzrə ödəməni qeyri-pul yolu ilə vəd etsə, bu halda təşkilat bu təzminatı ədalətli dəyər vasitəsilə dəyərləndirməlidir. Ədalətli dəyər təzminatın üsuluna bağlı dəyişə bilər.

d. Alıcıya ödənəcək t (*accounting payable to customer*) – Bu şəkildə təzminata satıcı təşkilatın alıcıya ödəmiş yaxud da ödəniləcək məbləğlər haqqında informasiya əks etdirilir. Bununla da, müəssisə geri qayıdan fəaliyyətləri özündə aktiv olaraq tanımalıdır. Alıcıya ödənəcək məbləğ də prosesin dəyəri və eyni zamanda mənfəətin

həcmi azaldacaqdı. Məbləğ dəyişilməsi yaxud da dəyişiləcək vəziyyətinə görə müəssisə öhdəlik verilməlidir. Bu cür ehtiyacın həcmi müəssisə vasitəsilə hesabat dövrü sonunda yenidən nəzər yetirilməli və qiymətləndirilməlidir. Müəssisə həmçinin güzəştli qiymət tətbiqi etməklə prosedurun qiymətini müəyyən edilə bilər. Güzəştli qiymətin özü o qiymət ki, ilkin danışıqlar vaxtı müqavilədə ayrıca şəkildə göstərilir. Güzəştlərin hamısı fərqli səbəblərdən tətbiq oluna bilər. Misal olaraq, satıcı mal alışını stimullaşdırmağa görə alıcıya güzəşt qazana bilməkdədir. Bu cür olan vəziyyətdə qurum dəyəri müəyyənləşdirərkən güzəşt ehtimalı dərəcəsini dəyərləndirərək yekun əməliyyat miqdarını müəyyən etməlidir.

Nümunə 4.

Gamman təşkilatı distribitor şirkəti sayılan Delta qurumuna 1 ədədin dəyəri 1000 manat sayılan 100 ədəd texnologiya satışını gerçəkləşdirir. Müqavilənin tələblərinə görə avadanlıqların hissəsi Delta müəssisəsi avadanlığı satdıqdan sonra Gamma təşkilatına ödəniləcək. Gamma şirkəti alıcılara qiymətdə qənaət edilməsi avadanlıqların satışını asanlaşdırmağa bilməkdədir. Gamma şirkəti öncəki illərin praktikasına əsaslanmaqla Delta şirkətinə satmış olduğu vasitələrə əsasən 20 faiz güzəşt edə bilər. Nəticə etibarilə müqavilə yekun dəyəri 80 000 manat olacaqdır.

e. Dördüncü mərhələdə - Əməliyyat dəyərinin ehtiyacların edilməsi səviyyəsi üzərində bölüşdürülməsi dövrü.

f. Bu mərhələnin əsas cəhəti əməliyyat qiymətinin hər bir ehtiyacın ödənilməsi səviyyəsi üzərində bölüşdürülməsinin miqdar ifadəsində əks etdirilməsidir. Həmin səbəblə müəssisə müqavilə imzalanan halda hər bir əmtəə və xidmət növü satış məbləğini müəyyənləşdirməlidir.

g. Hər bir fəaliyyət növü satış dəyəri- müəssisə bölünmüş şəkildə sata biləcəyi vəd etmiş olduğu əmtəə və xidmətlərin dəyəri olaraq anlaşılır və aşağıda verilən şəkildə qiymətləndirilir.

Qurum bütün endirmlər bir yaxud da bir neçə ehtiyacların ödənilməsi səviyyəsi arasındakı proposional şəkildə davamlı şəkildə ayrı-ayrı endirimli əmtəə və xidmətlər arasındakı ayrılmalıdır. Dəyişən təzminat məbləği toplamda yerinə yetirilmiş öhdəliklər arasındakı bölüşdürməlidir.

Beşinci mərhələlər - Gəlir tanınması mərhələsi.

Təşkilat gəliri öhdəliklərin edilməsi, əmtəə və xidmətlər üzərində nəzarətin alıcıya tam formada çevrilməsindən sonra tanınmalıdır. Alıcı qurumda aktivin üzərində olan nəzarət mexanizmi aşağıda göstərilən vəziyyətlərdən ibarətdir.

- a. Aktivlərin məhsul fəaliyyəti göstərilməsi zamanı işlədilməsi,
- b. Başqa aktivlərin dəyərinin artırılmasına görə aktivdən baxılması,
- c. Öhdəliklər bağlanması və məsrəflərin aşağı salınması üçün aktivdən istifadə olunması,
- d. Aktivin satışı yaxud da dəyişdirilməsi,
- e. Aktivin kredit şəklində baxılması,
- f. Aktiv dəyərinin artırılması məqsədilə saxlanması.

Müqaviləyə dair ehtiyacların seçilmiş müddət ərzində edilməli və məhsul və xidmətlər üzərində nəzarət alıcı üçün toplu formada ötürülməlidir.

Nəzarətin ötürülməsində başlıca cəhət nəzarətin ötürülmə vaxtıdır. Həmin zaman gəlirin tanınması məqsədilə aşağıda göstərilən halların mövcudluğu çox vacibdir.

g. Alıcı eyni zamanda öhdəliklərin edilməsi ilə əlaqəli gəliri alır və ya tələb etməkdədir.

h. Aktivlər ehtiyacların edilməsi nəticəsində yaranır və onlar üzərində nəzarət iş qurtarmasından asılı olmaqla alıcıya keçir.

i. Öhdəliklər edilməsi yekununda yaranan aktiv alternativ səbəbə görə istifadə oluna bilməz.

Əgər yuxarıda göstərilən hallarda hansısa biri baş verərsə , o vaxt müəssisə gəliri nəticə və çəkilən xərclər metoduna dair tanınmasını gerçəkləşdirə keçirə bilər.

İndi də yuxarıda verilənlərə baxaraq gəlirin yeni standartların ehtiyaclarına adətən tanınması və mühasibat uçotu üzrə göstərilməsinin xeyli rahat anlaşılması üçün aşağıda göstərilən nümunəyə baxaq.

Nümunə 5.

Saral şirkətinin özü 01.09.2015-ci il texnologiya satışını etmişdir. Müqavilə şərtinə görə satıcı şirkət satmış olduğu avadanlığa əsasən iki il müddətində ödənişsiz xidmət etməyi öz öhdəsinə götürməkdədir. Ödəniş cədvəli aşağıda göstərilən şəkildədir.

- a. 800 000 man, əgər istehlakçı pulu 31.12.2015-ci ilə kimi ödəsə,
- b. 810 000 man, əgər alıcı istehlakçı 31.01.2016-cı ilə kimi ödəsə,
- c. 820 000 man, əgər istehlakçı pulu 28.02.2016-cı ilə kimi ödəsə,

Saral şirkətin başçılığı zənn edir ki, yüksək ehtimala aid ödəmə 2016-cı il yanvar ayı baş tutacaqdır. Avadanlıqların satış dəyəri 700 000 man, xidmətin məbləğinin dəyəri də 140 000 man təşkil edir. Qeyd olunan məsələnin həllinə nəzər salaq.

Prosedurun dəyəri sabit dəyər parametrindən və dəyişik dəyər elementindən təşkil olunmuşdur. Standart dəyər elementləri 800 000 man, dəyişmiş dəyər parametri də 10 000 manat yaxud da 20 000 manatdı. Fərqlənmiş dəyər elementi əməliyyat dəyərinə aid edilməlidir. Alıcı vasitəsilə ödəniş dəyəri 31.01.2016 –cı il olunmasını bilsək, o zaman belə yekuna gəlmək mümkündür ki, əməliyyatın son dəyəri 810 000 man olacaqdır. Əməliyyat dəyəri öhdəliklərin yerinə yetirilməsinin arasında bölüşdürülməlidir. Bu halda ki, 700 000 man. /140 000 man. yaxud da $5/1$. 675 000 man ($810\ 000\ \text{man} * 5/6$) avadanlıq üzrə, 135 000 man isə ($810\ 000\ \text{man} * 1/6$) xidmət üzrə öhdəliklər yerinə yetirilməsi həcmi təşkil edəcəkdir.

Avadanlıqların təqdim olunması öhdəliyi 30.09.2015-ci ildə bitdiyinə görə Saral şirkəti 675 000 manat gəlir olaraq tanıyacaqdır.

Xidmət öhdəlikləri yerinə yetirilməsinin üzrə gəlir də 5625 man olacaq ($135\ 000\ \text{man} * 1/24$)

30.09.2015- də Saral şirkəti balans hesabatında aktivlər üzrə 810 000 manat qısamüddətli debitor borc kimi biləcəkdir.

30.09.2015- ci il tarixi Saral təşkilatı 129 375 man (810 000 man - 675 000 man- 5625 man) gələcək hesabat dövrü mənfəti şəklində tanınmalıdır. Həmin məbləğdən 67 500 man (129 375 man * 12/23) qısamüddətli gələcək hesabat dövrü mənfəti olaraq, 61 875 man (129 375 man – 67 500 man) isə uzun müddətli gələcək hesabat dövrü dəyəri kimi tanınmalıdır.

Nümunə 6. İndi də yuxarıda qeyd edilmiş əməliyyatların ikili mühasibat yazılışları üzrə fikir verək.

N	Debet	Kredit	Məbləğ
1	211 N-li "Alıcıların və sifarişçilərin qısa müddətli debitor borcları"	601 N-"Satış"	680 625
2	211 "Alıcıların və sifarişçilərin qısa müddətli debitor borcları"	442 "Gələcəkdəki hesabat dövrlərin gəliri"	129 375
3	442 "Gələcək hesabat dövrü gəlirləri"	542 "Gələcək hesabat dövrü gəlirləri"	67 500
4	601 "Satış"	801 "Ümumi gəlir"	680 625

Bu nümunə üzrə biz gəlirlərin yeni standart tələbinə adətən üçdə bir az artırılma məsələsinə diqqət yetirdik.

Borcların idarə edilməsində şübhəli borclara dair ehtiyatlar haqqında məlumatların və ödənilməmiş debitor borclarla əlaqədar itgilərin təhlilinə xüsusi diqqət yetirmək tələb olunur. Lakin ölkəmizdə "Mühasibat uçotu haqqında" AR Qanununda şübhəli borclar üzrə ehtiyatın yaradılması nəzərdə tutulduğu halda nə dövlət və nə də qeyri-dövlət müəssisələrində bu məqsədə ehtiyat yaradılmır. İnkişaf etmiş ölkələrdə hesabatın hazırlanması prosesində debitor borclarının ümumi məbləğinə müəyyən faiz nisbətində ehtiyatın yaradılması təcrübəsi geniş yayılmışdır.

Yeni Hesablar Planına əsasən debitor borclarını uçota almaq üçün aşağıdakı hesablar nəzərdə tutulmuşdur: 1. 192 №-li"Verilmiş uzunmüddətli avanslar" 2. 243 №-li"Verilmiş qısamüddətli avanslar" 3. 211 №-li"Alıcıların və sifarişçilərin qısa müddətli debitor borcu" 4. 171 №-li"Alıcıların və sifarişçilərin uzun müddətli debitor borcu", 5. 216 №-li"Faiz üzrə qısa müddət debitor borcu" , 6. 244 №-li"Təhtəlhəsab məbləğlər", 7. 215 №-li"Tikinti müqavilələr üzrə qısa müddətli debitor borcu", 8. 212 №-li"Törəmə (asılı) müəssisnin qısamüddətli debitor borcu", 9. 212 №-li"Törəmə (asılı) müəssisələrin qısamüddətli debitor borcları" 10. 217 №-li"Digər debitor borcları".

Qüvvədə olan qaydaya görə Şübhəli, həmçinin ümitsiz debitor borclar və onların hərəkətinə dair informasiyalar aşağıdakı sintetik hesablarda uçota alınır: 192 №-li"Verilmiş uzunmüddətli avanslar" 171 №-li"Alıcıların və sifarişçilərin uzun müddətli debitor borcları" 193 №-li"Digər uzunmüddətli aktivlər" 244 №-li"Təhtəlhəsab məbləğlər" 213№-li"Əsas idarəetmə heyətin qısamüddətli debitor borcları" 173 №-li"Əsas idarəetmə heyətin uzunmüddətli debitor borcları" 217 №-li"Başqa qısamüddətli debitor borcu" 212 №-li"Törəmə (asılı) müəssisələr qısa müddətli debitor borcu" 215 №-li"Tikinti müqavilələr üzrə qısa müddətli debitor borcu" 177 №-li"Başqa uzun müddətli debitor borcları" və s.

Alıcılar və sifarişçilərin hesablaşmalar hesabında uçota alınan borclar inkasso qaydasında, planlı ödəmələr, alınmış veksellər üzrə hesablaşmalarda yaramır.

Mühasibat balansı formasının aktivin üçüncü bölməsində də 171, 173, 174, 175, 176, 193, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218 hesablar üzrə debitor borcları əks etdirmək üçün maddələr olduğu halda qaldırılmış iddialar üzrə debitor borclarının (177 №-li"Başqa uzunmüddətli debitor borcları" adlı aktiv hesab) balansda əks etdirilməsi üçün maddə yoxdur. Bunun başlıca səbəbidir. Bir qayda olaraq kreditə nəhsul, mal, iş və xidmətlər satışında pulun ödənilməsi müddəti tərəflərin razılığı ilə təyin edilir. İndiki şəraitdə ölkədə fəaliyyətdə olan təsərrüfat subyektlərinin çoxunun ödəniş qabiliyyəti müxtəlif obyektiv və subyektiv səbəblərdən qeyri qənaətbəxşdir. Buna görə də mal, məhsul , iş və xidmətlərə görə, hətta ödəyicinin hesabından mübahisəsiz silinən borcları ödəyə bilmir."Mühasibat

uçotu haqqında” AR.Qanununun 22.5-ci maddəsində verilir ki, ”İddia müddəti keçmiş debitor borclar, alınması(tutulması) reallaşmayan digər ümitsiz borclar müəssisə rəhbərinin qərarı ilə, müvafiq olaraq şübhəli borclar ehtiyatı vəsaiti hesabına və ya təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrinə silinir”.

Hal-hazırda ölkənin təsərrüfat subyektlərində ümitsiz debitor borclarının örtülməsi üçün ehtiyatın yaradılması qaydası yoxdur. Belə borcların tənzimlənməsi mexanizmi (təlimat, qayda) də yoxdur. Ümitsiz, iddia müddəti keçmiş debitor borclarının müəssisənin sərəncamında qalan mənfəət hesabına silinməsi müəssisənin rəhbərliyi üçün də sərfəli deyildir. Buradan aydın olur ki, iddia müddəti keçən ,ümitsiz borcların silinməsi nə borcu ala bilməyən ,nə də bu borcun ödəyə bilməyən təsərrüfat rəhbərləri üçün sərfəli deyildi. Bu səbəbdən də praktikada tərəflərin razılığını ilə borcların ödənilməsi müddətləri uzadılır və beləliklə də debitor və kreditor borclar ilbəl artır.

3.2. Şübhəli borclar üzrə ehtiyatların yaradılması və silinməsinin audit metodikasının təkmilləşdirilməsi

Təsisçilər, səhmdarlar, müvafiq emitentlərin dəyərli kağızların sahibləri, kreditorlar, dövlət orqanları, qurum və müəssisələrin maddi, maliyyə dayanıqlığı və ödəmə bacarığı barədə dəqiq, obyektiv informasiya, seçilmiş dövrlər üçün bilinən mülahizələr almaqda maraqlanırlar. Bununla da bu cür mühit dövlət nəzarətinə seçilən bir strukturun-bazar infrastrukturunun vacib və ayrılmaz cəhətlərindən olan olan auditin tərəqqisinə güclü təkan verir. Bazar münasibətləri tərəqqi gördükcə auditor xidmətlərinin növləri və həcmi yüksəlir, o, iqtisadiyyatın tərəqqisinə müsbət baxımdan təsir göstərmək şansları əldə edir.

Beynəlxalq təcrübədə geniş tənzimlənən SAS N 56 audit standartına uyğun analitik proseduralar maliyyə və qeyri-maliyyə cəhətli informasiyalar əhatəsində ehtimal olunan nisbətlərin qavranılmasını və auditor vasitəsilə müəyyən edilmiş məbləğlə seçilmiş məbləğin fərqləndirilməsi üçün maliyyə informasiyalarının dəyərləndirilməsini nəzərdə tutur. Xüsusi bildirmək olar ki, analitik proseduralar lazımi dərəcədə təsbitləri əldə etməyə şans verir. Lakin bəzi hallarda analitik

proseduraların yaradılması ilə yanaşı, auditin konkret nəticələrini təsbit edən faktların qazanılması məqsədilə əlavə informasiyaya tələb yaranır. Bu məlumatların aarşdırılması hesabat uçotu yolu ilə verilmiş informasiyaların cəmi, dəqiqliyi haqqında nəzarətçi fikrini, rəyini təsbit edir. Bu cür bir şəraitdə analitik proseduraların yekunlarına nəzarətin edilməsində ölkə qanunları meyarlarına əməl edilməsi, nəzarətin güclü, auditin effektivli edilməsi, üzə çıxmış bütün nöqsanlar, mühasibat uçotunun edilməsi və hesabatların hazırlanması ilə bağlı səhvlər barədə sifarişçinin başçısına informasiya çatdırılması kimi faktorlardan istifadə edilir. Həmçinin, auditin beynəlxalq normativləri əhatəsində analitik proseduraların nəticələrinə güvən dərəcəsinin aşağıdakı meyarlardan asılı olduğu vacib dərəcədə vurğulanır: 1) maddələrin; 2) auditor yoxlamaları zamanı işlədilən analitik proseduraların tənzimlənməsində alqoritminin olması; 3) analitik proseduraların həyata keçirilməsindən əldə edilən nəticələrin doğruluğu.

Elmdə və təcrübədə bəzən auditorlar analitik proseduraların edilməsindən qazanılmış informasiyanın olduqca vacib və mümkün olmamasını iddia edir. Bununla əlaqəli, audit prosesində auditorlar vacib fikir, baxış, təsdiqetmə və sənədləşdirmə kimi əməliyyatlara istiqamətləndirir və onların fikrincə yekunda məqbul məlumat əldə olunur. Bir çox hallarda audit zamanı mühasibat uçotunun edilməsi və hesabatların tərtib edilməsi ilə əlaqəli səhvlər barədə faktların əldə edilməsi məqsədilə fərqli auditor proseduralarının həyata keçirilməsinə mümkün olan vaxt aparılır. Düşüncəmizcə, uçot hesabatlarını diqqətlə izlədikdə, buraxılmış nöqsan və çatışmazlıqlar barədə alternativ informasiya əldə etmək olur.

Analitik prosedurların yoxlamanın müxtəlif mərhələlərində hazırlandığı aydındır (planlaşdırma; audit aparmaq; audit hesabatı hazırlamaq). Lakin analitik prosedurların məzmunu auditin mərhələlərindən asılı olaraq dəyişə bilər. SAS 56 Analitik Prosedurlar (AC, Bölmə 329) -un B sayılı Audit Standartları Təlimatı, auditləri planlaşdırarkən analitik prosedurların istifadəsinin zəruri bir meyar olduğunu bildirir. Bu səbəbdən auditor müştərinin iş prosesinə, analitik və sintetik hesablardakı qalıqlardakı dəyişikliklərə, iş prosedurlarına və sahibkarlıq subyektləri üçün tipik olmayan münasibətlərə diqqətlə yanaşır. Bundan əlavə, faktiki

məlumatları keçən ilin məlumatları və cari ilin biznes planı ilə müqayisə etmək auditor üçün əlverişli və əlverişsiz meylləri, standartdan kənarlaşmaları və maliyyə və investisiya prosesinin mahiyyətini müəyyənləşdirməyi asanlaşdırma bilər. Bu baxımdan, müştərinin və iqtisadiyyatın eyni sektorunda fəaliyyət göstərən bənzər firmaların maliyyə və investisiya proseslərinin müqayisəsi planlaşdırma mərhələsində zəruri bir analitik prosedurdur (Abbasov I.M., Mamedov I.A., Cabbarov A.S. 2017).

Fəaliyyəti müxtəlif proseslərlə xarakterizə olunan, geniş çeşiddə məhsul (iş və xidmətlər) istehsal olunan firmalarda kifayət qədər çətinliyi ilə fərqlənən idarəetmənin keyfiyyətli məlumat sistemi olmadan səmərəli nəzarəti həyata keçirmək mümkün olmur. Bu cür informasiya sistemi idarəetmə üçün vacib olan məlumat bazasını meydana gətirir və xarici auditor ondan analitik proseduraların yerinə yetirilməsi zamanı işləyir. Bütün bu söyləmələrdən aydın olur ki, auditor yoxlama-ekspertiza edilərkən auditin analitik əməliyyatlarından balanslı və səriştəli şəkildə istifadə edərsə, daha dəqiq yoxlama yekunlarına nail ola bilməkdədir.

Şübhəli borclara auditində başqa bölmələrdə olduğu kimi bir sıra spesifik məsələlərlə yanaşı, əsas cəhəti ilə aşağıdakı 4 prinsiplə təşkil olunmalıdır:

➤ “Şübhəli borclara görə ehtiyatların yaradılması və silinməsinin audit metodikası prosedurlarına dair normativ hüquqi bazaya dair yoxlama-ekspertiza işləri;

➤ “Şübhəli borclara aid ehtiyatların yaradılması və silinməsinin audit metodikası üzrə faktiki proseslərin audit yoxlama-ekspertizası;

➤ “Şübhəli borclara istinadən ehtiyatların yaradılması və silinməsinin audit metodikası üzrə uçot-hesabat fəaliyyətlərinin situasiyasının ekspertizası;

➤ “Şübhəli borclarla bağlı ehtiyatların yaradılması və pozulmasının audit metodikası üzrə audit yoxlama-ekspertizasının nəticələrinin sonlandırılması (Kazımov R.N., Namazova C.B. 2012).

Audit prosesində növbəti addım kredit üzrə faiz və cərimələrin ölçülməsi və düzgün maliyyə hesabatlarının hazırlanmasıdır. Bir çox hallarda, kredit cərimələri qanunsuz olaraq əlavə xərclərə aid edilir. Bu da mənfəətin əsas hissəsini azaldır və

nəticədə ciddi maliyyələşməyə səbəb olur. Bu səbəbdən bir borc faizinin mühasibat qeydləri nəzərdən keçirilməli və təsdiqlənməlidir. “Audit prosedurları, şübhəli borcların yaranması və silinməsi üçün seçilmiş prosedurlar yoxlamaya cəlb olunduqda borc alma xüsusiyyətini müəyyənləşdirmək üçün də istifadə olunmalıdır. Lakin əksər hallarda kreditlər şirkət rəhbərliyinin sosial həyatını yaxşılaşdırmaq üçün istifadə olunur. Bəzən kredit layihələri hazırlanarkən, orada satın alınan texnoloji avadanlıqlarla yanaşı digər avadanlıqların alınması da planlaşdırılır. Təcrübə göstərir ki, bu ehtiyatlar, rəsmi olaraq kredit və layihədə nəzərdə tutulsa da, təsərrüfatların əsas fondlarından götürülsə də, borc götürülmüş vəsait kimi müəyyən edilir. Nəticədə, kredit əməliyyatlarından əldə olunan gəlirlərin bir hissəsi, bu texnologiyalar üçün seçilən məbləğə qədər, tərəflər arasında müxtəlif yollarla paylanaraq mənimsənilir.

Şübhəli borclara dair ehtiyatların yaradılması və silinməsinin audit metodikasının audit-yoxlama nəticələrinin yekunlaşdırılması həmin sahədə yoxlama-ekspertiza işlərinin axıncı mərhələsidir. Buna yoxlama vaxtında bilinən əksikliklər, qanun pozuntuları, uçotdankənar proseslər, mühasibatda, uçot-hesabat proseslərində edilmiş nöqsanların rəyi kimi də anlamaq olar. Audit yoxlama-ekspertizası vaxtı əldə edilmiş nəticələrin audit qiymətləndirilməsi ilə əlavə, bəzən şərhə də ehtiyac vardır. Bu hesabat üzrə audit yoxlama-ekspertiza işlərinin nəticələrinin yekunlaşdırılması təsbit olunmuş metodika əsasında aparılır. Yəni, başqa sahələrdə olduğu kimi, orada da ilk olaraq, kredit əməliyyatları üzrə edilmiş ciddi qanun nöqsanları nəticəsində tərəflərə dəymiş maddi zərərlər, onların miqdarı və bu sahədə maddi-məsul şəxslərin verdiyi məsələdə iştirak səviyyəsi qiymətləndirilməlidir.

Audit yoxlama-ekspertiza işlərinin praktikasını göstərir ki, borclar üzrə ehtiyatlar yaradılması və silinməsinin nəzarəti metodikasına dair iri həcmli mənimsəmə hallarına şans yaradılması bu çoxşaxəli tərəflər arasında sövdələşmələr nəticəsində baş tutur. Belə halların audit yoxlama-ekspertiza nəticələrinin dolayı yolla tematik qaydada ayrıca arayış formasında təsbitlənməsi məqsədəuyğundur. Audit borc

əməliyyatlarına dair yoxlama-ekspertiza işləri nəticələrini yekunlaşdıran zaman digər məsələlərə də diqqət edilməlidir.

Audit yoxlama-ekspertiza işləri bitən vaxt borc əməliyyatlarına dair uçot-hesabat işlərinin situasiyasının dəyərləndirilməsi yekun arayışda öz əksini göstərməlidir. Düzgün olaraq, təşkilatın istifadə olunan maliyyə vəsaitlərinin doğru uçota alınması, uçot formasının tənzimlənməsi yekun arayışda göstərilməlidir.

Şübhəli borc üzrə audit yoxlama-ekspertizasının növbəti dövrü aparılmış faktiki proseslərin mühasibat hesabatlarında doğru şəkildə tərtibi vəziyyətinin qiymətləndirilməsidir. Şübhəli borclara dair hesablanmış faizlərin qurumun sərəncamında qalan mənfəətin aşağı salınmasına aid dəqiq mühasibat yazılışlarına da audit dəyəri verilməlidir.

Audit barədə yazdıqlarıma son əlavə olaraq misal qeyd edərək, daha aydın şəkildə izah etmək istəyirəm. Nümunə olaraq, bir şirkəti yoxlayan zaman onu olduqca böyük məbləğdə ümitsiz borc kimi pozulmuş debitor borcları və şübhəli borclar üzrə ehtiyatları varsa, başlıca olaraq onları nəyə əsasən silindiyi araşdırmaq üçün şirkətdən seçilmiş məlumatlar istənilir. Burada qurumun ümumi debitor borcları hesabından çıxarış, debitor borclarının izahlı səviyyələri və ümitsiz borc olaraq silməyə səbəb olan meyarları göstərə biləcək təstiq sənədləri aiddir. Amma şübhəli borclar üzrə ehtiyatların yaradılmasına daha çətin bir prosedur olduğu üçün ilk əvvəl şirkət rəhbərlərinin mülahizələrini nəzarət etməliyik ki, hesablamada olan rəqəmlərə əmin ola bilək. Davamında gözlənilən kredit risklərinin necə başa düşüldüyü yoxlanılır. Bəzi hallarda şirkətlərdə yeni standartın həyata keçirilməsi doğru edilmədiyindən audit vaxtı müəyyən problemlərlə rastlaşırıq ki, buda audit işinin gecikməsinə səbəb olur. Bunu aradan götürməyin ən önəmli yolu, audit yoxlamasının ilk mərhələlərində analitikanın tətbiq edilməsidir.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Ölkəmizdə bazar iqtisadiyyatı üzrə keçid və onun dərin təşəkkül yaşadığı vəziyyətdə mülkiyyət formasına baxmayaraq, müəssisələrin iş fəaliyyətində ənənəvi idarəetmə cəhətləri istər-istəməz dəyişir. Bu cür mühitdə mühasibat uçotunun və auditor işinin olduqca tərəqqisi və həmçinin onun beynəlxalq standartlara eyniləşdirilməsi vacib problem şəklində qarşıda durur. Mühasibat uçotunda hesabatların tənzimlənməsi, uçot və yoxlamanın səviyyəsinin və effektivliyinin çıxaldılmasına şans verməklə proseslərin tətbiqi, texnikası və texnologiyasının xüsusiyyətinin işlənilməsində qurumda tam sərbəstliyinə yol açmalıdır.

Mühasibat uçotunun müasir vəziyyətdə əsaslı tətbiqi, onların elmi və təcrübə məsələlərinin toplanması, tənzimlənməsi və dünya elmi axımına qatılmasını ehtiyac yaradır. Aydındır ki, təsərrüfat obyektlərinin carı varlığı haqqında informasiyalar mühasibat uçotu yolu ilə göstərilir. İnformasiyanın toplu şəkildə olması istehsalın menecmentinin dinamikliyinin olması və məlum olmayan təsbitin qarşısının alınması deməkdir. Bilirik ki, olanlar mühasibat uçotunun metodologiyasının durmadan inkişafına ehtiyac duyur. Elə buna görə də dissertasiya işi kimi sonlandırılan "Şübhəli borc üzrə ehtiyatların tərtibi və onların silinməsinin uçotu və Auditinin təkmilləşdirilməsi" mövzusunda dair aşağıdakı təkliflərin təşkili mühasibat uçotunun vacib metodologiyasının təkmilləşdirilməsinə vacib rol oynaya bilər.

1. İndi nəzəri cəlb edən əsas problemlərdən biri xalq təsərrüfatının bəzi sahələrində, həmçinin sənaye müəssisələrində tənzimlənən balans formasının strukturunun çevrilməsi və bir çox iqtisadi meyarların hesabat metodundan çıxarılmasıdır. Misal olaraq, istehsal ehtiyatlarının ayrı-ayrı formalarda əks etdirilirdi. Vacib göstəricilərin balansda bu ardıcılıqla göstərilməsi daxil edilən iş görmədən istehsal ehtiyatlarının bölünmüş, seçilmiş qruplara aid müxtəlifləşməsinə və maliyyə situasiyasını tam analiz edib qiymətləndirməyə əlverişli şərait meydana gətirirdi. Bu tip istehsal ehtiyatlarını ayrı-ayrı qruplara aid 2 istiqamətdə (hesabat dövrünün əvvəlinə və sonuna həm müvafiq normativlərinə və həm də həmin dövrün əvvəlinə olan faktiki qalıqla) fərqləndirməklə ilin sonunda istehsal ehtiyatlarında olan müxtəliflikləri, bu dəyişikliklərin məqsədlərini tədqiq etmək uyğun olardı və

həmçinin bunlar hesabat dövrünün öncəsinə aid olan normativə çatması üçün tədbirlər proqramının işlənilib tərtibinə əlverişli şərait yaranırdı. Lakin balansın indiki formasından normativləri və fərqli qruplara aid istehsal ehtiyatları kimi çox önəmli iqtisadi göstəricilərin çıxarılması maliyyə vəziyyətinin daha geniş və dəqiq analiz edib, qiymətləndirməyə şans vermir. Əsas olaraq yuxarıda verdiyimiz kimi istehsal vəsaitlərinin normativi balansda göstərildiyi kimi quruma istehsal ehtiyatlarının normativə görə bank kreditinin verilməsi və qısa müddətli bank kreditinin istehsal ehtiyatlarının tələb olunan normativə uyğun olub olmamasını ortaya çıxarmaq mümkün olmur. Bəllidir ki, bank kreditindən düzgün işlənməyə yoxlanış yaratmaq üçün edilən balansda dövriyyə vasitələrinin normativi verilməmişdir.

2. Dövlət qurumlarının uzun müddət bankdan fərqli təyinatlar üzrə kredit almalarına hazırda yekun nöqtə qoyulmuşdur. Bəlli olduğu ki, mövsümi məsrəflər, müvəqqəti ehtiyatlara görə, hesablaşma sənədlərinə dair standartdan kənardır, bununla da xüsusi ssuda hesabı üzrə dövlət bankının kreditləri edilirdi. Hazırda bu cür xüsusiyyətli kreditlərin heç birindən işlədilmir. Bu səbəbdən də müəssisələrin bank kreditinə çox tələbi olduğu hallarda da onlara borc verilmir. Deməli, qurumun maliyyə vəziyyətinin neytrallaşmasına səbəb olur.

3. Şirkətlər öz uçot siyasətlərini yazarkən Maliyyə Hesablarının Beynəlxalq Standatlarına uyğun şəkildə yazmalıdırlar ki, sonradan əlavə problemlər ortaya çıxmasın və o cümlədən, yeni standartı tətbiq edərək şübhəli borclar üçün ehtiyat yaradarkən bazarda olan praktik məsələlərə diqqət yetirilməlidir ki, uçotun düzgün aparılmasına əminlik yaransın.

4. Şübhəli borclar üzrə yaradılmış ehtiyatları audit edən zaman dünya praktikasını əsas götürməklə yanaşı, ölkədəki mövcud vəziyyətidə bilmək vacibdir ki, real nəticənin düzgün olub olmamasına əminlik olsun. Çünki bəzən şirkətlər yalnız dünya praktikasını götürərək özlərində eyni formada hesablamalar edirlər ki, buda düzgün nəticə vermir. Bunun bir səbəbi ondadır ki, bizim ölkənin kredit reytingi digər ölkələrlə eyni ola bilmir və ölkədə olan hadisələr birbaşa hesablamalara təsir edir. Başqa bir səbəb isə nümunə üçün istifadə etdiyi şirkətin daxili qaydaları və xüsusiyyəti tam olaraq eyni olmaya bilər ki, buda gözlənilən kredit riski faizinin

səhv tapılmasına gətirib ortaya qoya bilər. Bu cür problemlərin ortadan götürülməsi üçün Audit yoxlamasının ilk mərhələsində belə məqamları üzə çıxarıb, rəhbərliklə müzakirə etmək lazımdır.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. “Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartlarına əsasən mühasibat uçotunun aparılması Qaydaları” haqqında Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyinin Q-01 sayılı 30.01.2017-ci il tarixli qərarı.
2. Abbasov İ.M., Məmmədov İ.A., Cabbarov A.S. (2017), “Mühasibat Uçotu Sahələr Üzrə”, Dərslik. Bakı, “Elm” 49 səh.
3. Abbasov Q.Ə. (2015), “Mühasibat uçotu”, Dərslik. Bakı, “İqtisad Universiteti” nəşriyyatı, 184 səh.
4. Bağirov D., Həsənli M. (2014), “Maliyyə”, Bakı, “Elm”, 263 səh.
5. Əfəndiyev E.M. (2016), “Mühasibat uçotu: qanunlar, qaydalar, təlimatlar”, Bakı, “Hüquq ədəbiyyatı nəşriyyatı”, 456 səh.
6. Kazımov R.N., Namazova C.B. (2017), “Praktiki audit”, Dərslik. Bakı, “Elm və təhsil” 248 səh.
7. Quliyev V.M., Fətullayev R., Kərimov A.M. (2017), “Beynəlxalq mühasibatlığa giriş”, GAAP və IFRS əsasında). Beynəlxalq uçot və hesabatı sərbəst şəkildə öyrənmək istəyənlər üçün vəsait, Bakı, “İATM”, 300 səh.
8. Müslümov S.Y., Kazımov R.N. (2012), “Maliyyə təhlili”, Dərslik, Bakı, “Elm”, 312 səh.
9. Namazova C.B., Kazımov R.N. (2012), “Praktiki Audit”, Ali məktəblər üçün dərslik, “Elm”, Bakı, 271 səh.
10. Salahov Ə.S., Mehdiyev V.M. (2016), “Mühasibat uçotu”, Dərslik. Bakı, “3saylı Bakı Mətbəəsi” ASC, 566 səh.
11. Səbzəliyev S.M., Quliyev V.M. (2014), “İdarəetmə uçotu”, Bakı, “Elm və təhsil” 524 səh.

İngilis dilində

1. “Comparison of IAS 39 and IFRS9: The Analyse of Replacement” by Mojca Gornjak 2017

2. “Fair Value Accounting an Appropriate Measure of Today's Financial Instruments as more Firms Follow IFRS)” by Loay Salem Al-Rahamneh 2018.
3. “Financial Instruments-A summary of IFRS 9 and its effects” by Ernst&Young 2017.
4. “IFRS 9 Financial Instruments- Public Sector application guidelines” by HM Treasury 2017.
5. “IFRS9, Financial instruments- Understanding the basics” by Pricewaterhouse Coopers 2017.
6. Ghasmi H.M. (2016), “Deliberative and comparative study of international financial reporting standards IFRS 9” 1st edition.
7. IASB's independence in the due process: an examination of interest groups’ influence on the development of IFRS 9” by Rajni Mala 2018.
8. Robert S., Seiner, (2016), “The Basic of Enterprise Expenditure”, Hardcover. 3rd edition 254 p.

Rus dilinda

1. Антонова Е.М. “Списание безнадежной дебиторской задолженности” / Е.М. Антонова // Бухгалтерский учет. 2014, №4. стр.26-31.
2. Арене Э., Лоббек Д. (2018), “Аудит”, /Пер. с англ./ М.: Финансы и статистика. 560 стр.
3. Бабаев Ю.А., Петров А.М. (2014), “Бухгалтерский учет и контроль дебиторской и кредиторской задолженности: учебно-практическое пособие”, М.: Проспект. 424 стр.
4. Безверхая Е.А. (2016), “Учёт и анализ дебиторской задолженности: учеб. Пособие” / Е.А. Безверхая, О.В. Шумакова, Т.Г.Мозжерина. - Омск: ФГОУ ВПО. 123 стр.
5. Васина Е. “Учет дебиторской и кредиторской задолженности по МСФО Электронный ресурс”, / Васина Е., И. Дмитриев //МСФО практика применения. 2016, №3, стр.22-26.

6. Ендовицкий, Д.А. (2017), “Бухгалтерский учет и отчетность для бакалавров и магистров”, М.: КноРус, 430 стр.

7. Ивашкевич В.Б., Семенова И.М. (2013), “Учет и анализ дебиторской и кредиторской задолженности”, М.: Бухгалтерский учет. 192 стр.

8. Комплексный анализ хозяйственной деятельности (2019), учебник и практикум для академического бакалавриата / В.И. Бариленко и др); под редакцией В.И. Бариленко. М.: Юрайт. 455 стр.

9. Лейпи А.Р. Особенности учета дебиторской задолженности в соответствии с МСФО и РСБУ / А.Р. Лейпи // Сибирская финансовая школа - г. 2017, №1. стр.80-83.

10. Никифорова Н.А., Донцова Л.В. (2015), Анализ бухгалтерской (финансовой) отчетности. Практикум гриф УМО). /Донцова Л.В., Никифорова Н.А. 5-е изд., перераб. - М.: Дело и сервис. 342 стр.

İnternet resursları

1. <https://inform.pwc.com/?action=informContent&id=1432051608151978>

2. <https://www.icaew.com/technical/financial-reporting/ifrs/ifrs-standards/ifrs-9-financial-instruments-replacement-of-ias-39/summary-and-timeline>

3. <https://www.ifrs.org/issued-standards/list-of-standards/ifrs-9-financial-instruments/>

4. https://www.pwc.com/hu/hu/szolgalatasok/ifrs/ifrs_15/ifrs_by_industries/industrial_products_and_manufacturing.pdf

5. <https://www.pwchk.com/en/services/audit-and-assurance/ifrs/financial-instruments-ifrs-9.html>

6. www.maliyye.gov.az- Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin saytı

7. www.stat.gov.az- Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin saytı

Cədvəllərin siyahısı

Cədvəl 1: Debitor borcların quruluşunun və dinamikasının təhlili.....	23
Cədvəl 2: 31 dekabr 2019-ci il tarixinə şübhəli borcların təxmin edilən məbləğinin hesablanması.....	24
Cədvəl 3: Əməliyyatların məzmunu.....	37
Cədvəl 4: (debitor borclarının növündən asılı olaraq).....	43
Cədvəl 5: Debitor borcların quruluşunun və dinamikasının təhlili.....	44
Cədvəl 6: Debitor borclarının strukturunun və dinamikasının təhlili (ilin sonuna olan məlumatlar üzrə).....	46
Cədvəl 7: Debitor borclarının dövr sürətinin təhlili.....	47